

A Comparative Study of Some Inscriptions of Shah Abbas I's Edicts on Tax Discount for Shiites

Shamsi Khademlou*¹

1. Master of History of Islamic Iran, Researcher of Islamic Era Texts, and Inscriptions Department, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran.

Received: 2021/04/03 | Accepted: 2021/06/05

Abstract

Inscriptions are original and first-hand written documents and sources in historical research and valuable treasures that are engraved on stones and other materials such as brick, wood, tile, and plaster, and they provide researchers with significant information in the field of history and culture. They are used as complementary sources of historical information. The main aim of the present research is the study of the stone edicts issued by Shah Abbas I of Safavid to the Shiites of Ardestan, Natanz, Kashan, Semnan, Isfahan, Tuysarkan, Estrabad, Kerman, Damavand, Khar and Firouzkoh, Anjadan, Asadabad, Hamedan, with the theme of tax reduction for one month in Ramadan, during the years 1022 to 1039 AH. The said stone edicts were installed in the Jame mosques of the aforementioned cities.

This article aims at explaining the role of stone edicts in the promotion and propagation of the Twelver Shia religion in the mentioned cities. The research method in the present research is descriptive-analytical. It is performed both in field and library methods. The finding of the research shows that these stone edicts were issued by Shah Abbas I to achieve political and religious goals and for the welfare of the Shiites and it was a strategy for confronting and uniting against the Sunnis at that time. The edicts are in Farsi. The installation place of the inscriptions and their types are always mentioned in the edict texts. Some of these inscriptions have been destroyed or lost due to some reasons, and some of them have been transferred to museums.

Keywords: Safavid era, Inscription, Tax relief and forgiveness, Edict, Shah Abbas I.

Copyright © 2020-2021 Cultural Heritage Records Studies. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Khademlou, Shamsi (2021). A Comparative Study of Some Inscriptions of Shah Abbas I's Edicts on Tax Discount for Shiites. *Cultural Heritage Records Studies*, 4 (2),10-33.

Corresponding Author: Shamsi Khademlou, Master of History of Islamic Iran, Researcher of Islamic Era Texts , and Inscriptions Department, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran. Email: Sh.khademloo@richt.ir

مطالعه تطبیقی چند کتیبه فرمان شاه عباس اول در مورد تخفیف مالیاتی شیعیان

شمسی خادم‌لو*

۱- کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی، پژوهشکده زبان‌شناسی، کتیبه‌ها و متون، پژوهشگر بخش کتیبه‌ها و متون دوران اسلامی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۴ | پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۵

چکیده

کتیبه‌ها اسناد و منابع مکتوب اصیل و دست اول در پژوهش‌های تاریخی و از گنجینه‌های باارزشی هستند که بر سنگ‌ها و مصالح دیگر از جمله آجر، چوب، کاشی و گچ حک شده‌اند و اطلاعات قابل توجهی در عرصه تاریخ و فرهنگ در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند و به عنوان منابع تکمیل‌کننده اطلاعات تاریخی استفاده می‌شوند. تکیه اصلی این تحقیق، سنگ‌فرمان‌هایی است که از جانب شاه عباس اول صفوی خطاب به شیعیان اهالی اردستان، نطنز، کاشان، سمنان، اصفهان، تویسرکان و استرآباد و کرمان، دماوند، خوار و فیروزکوه، انجدان، اسدآباد همدان، با مضمون تخفیف مالیاتی یک ماهه ماه رمضان، در طول سال‌های ۱۰۲۲ تا ۱۰۳۹ هجری قمری صادر شده و در مساجد جامع شهرهای فوق‌الذکر نصب شده‌اند.

هدف از نگارش این مقاله، تبیین نقش سنگ‌فرمان‌ها در ترویج و تبلیغ مذهب شیعه اثنی‌عشری در شهرهای مذکور است. روش پژوهش در تحقیق حاضر، توصیفی - تحلیلی بر روی سنگ‌فرمان‌های به جای مانده از دوره شاه عباس اول صفوی، به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که این کتیبه‌ها از طرف شاه عباس اول، به منظور دستیابی به اهداف سیاسی و مذهبی و برای رفاه حال شیعیان صادر شده و راهکاری برای مقابله و اتحاد برعلیه سنیان در آن زمان بوده است. فرمان‌ها به زبان فارسی است و همواره در آنها به مکان نصب کتیبه و جنس آن اشاره شده است. تعدادی از این کتیبه‌ها بنا به دلایلی تخریب و یا از بین رفته‌اند و تعدادی از آنها نیز به موزه‌ها انتقال داده شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: صفویه، کتیبه، تخفیف و بخشش مالیات، فرمان، شاه عباس اول.

کپی‌رایت © دو فصلنامه مطالعات اسناد میراث فرهنگی: دسترسی آزاد؛ کپی‌برداری، توزیع و نشر با ذکر منبع آزاد است.

خادم‌لو، شمسی (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی چند کتیبه فرمان شاه‌عباس اول در مورد تخفیف مالیاتی شیعیان. *مطالعات اسناد میراث فرهنگی*، ۴ (۲)، ۱۰-۳۳.

* نویسنده مسئول: شمسی خادم‌لو، کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی، پژوهشکده زبان‌شناسی، کتیبه‌ها و متون، پژوهشگر بخش کتیبه‌ها و متون دوران اسلامی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران
پست الکترونیک: Sh.khademloo@richt.ir

مقدمه

قبل از روی کار آمدن صفویان، قدرت سیاسی به طور انحصاری در اختیار سنیان بود و مخالفان خود را که عمدتاً از شیعیان بودند، تحمل نمی‌کردند. به همین دلیل، اندیشه‌های شیعی شرایط بروز و ظهور چندانی نداشت (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱۹). همیشه شیعیان به عنوان اقلیت در میان اهل تسنن زندگی می‌کردند و این در اقلیت بودن شیعه بدین صورت بود که نمی‌توانست به معنای یک حکومت فراگیر حتی در یک منطقه باشد، چرا که اساساً تحقق آن ناممکن به نظر می‌رسید (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱۱۲-۱۰۹). در چنین شرایطی، خاندان شیخ صفی که از خاندان‌های متنفذ صوفی بودند و در ایران و عثمانی نفوذ داشتند؛ در عین تصوف، گرایش‌های شیعی را در قرن هشتم پایه‌گذاری کردند و این حرکت سیاسی آنان بیش از یک قرن و نیم طول کشید تا پس از سال‌ها تلاش توسط فرزند شیخ حیدر، شاه اسماعیل اول صفوی در سال ۹۰۶ هجری قمری حکومت صفوی تأسیس شد. زمانی که شاه اسماعیل به حکومت رسید، تعداد کثیری از مردم ایران بر مذهب شیعه بودند و او را یاری کردند. اما برای اینکه شیعه اثنی عشری را مذهب رسمی کشور کند، مجبور شد با سایر فرق موجود اسلامی و غیر مسلمان در داخل و خارج از مرزهای ایران رفتار تندی داشته باشد و برای برانداختن مذهب تسنن از هیچ‌گونه ستمکاری و خونریزی خودداری نکرد (جمالی، ۱۳۷۷: ۲، ۱۳۸-۱۳۲؛ فلسفی، ۱۳۵۳: ۳۱). او دستور داد مؤذنان عبارت «أشهد أن علیاً ولی الله» را در اذان پس از شهادتین بگویند و شعارهای «حیّ علی الصلاه»، «حیّ علی الفلاح»، «حیّ علی خیر العمل» و «محمد و علی خیر البشر» را تکرار نمایند (جعفریان، ۱۳۷۹: ۲۳-۱۹). او همچنین دستور داد جاهلان و متعصبان سنی، کسانی را که قبل از این شیعیان را مورد اذیت و آزار قرار می‌دادند، در آتش انتقام بگدازند (جعفریان، ۱۳۷۹: ۲۳) و بعد از اذان تبراً و لعن و طعن

بر اعدای دین محمدی و تولا بر آل او نمایند (جعفریان، ۱۳۷۹: ۳۲). او برای تسلط بر قزلباشان نیز خشونت و شدت عمل به خرج داد (باستانی پاریزی، ۱۳۴۸: ۲۲-۲۱) این خشونت‌ها، گاه با نابودی بسیاری از شهرها و خانواده‌ها همراه می‌شد. شاه اسماعیل با چنین سخت‌گیری‌هایی، یک حکومت شسته رفته را تحویل شاه طهماسب داد (باستانی پاریزی، ۱۳۴۸: ۲۴). در دوره شاه طهماسب اول (از ۹۳۰-۹۸۴ ه.ق) نیز آتش کینه و دشمنی میان شیعه و سنی همچنان روشن بود (فلسفی، ۱۳۵۳: ۳، ۳۵) و تعصب وی به صورتی بود که صوفیان مولویه را از ایران بیرون کرد. او همچنین پیروان نقطویه را قتل عام کرد (میراحمدی، ۱۳۶۹: ۷۷). اما جانشین وی، شاه اسماعیل دوم، برخلاف پدر و نیاکانش، باطناً به مذهب تسنن متمایل بود و می‌خواست که آن را بار دیگر در ایران ترویج کند به همین دلیل سعی کرد از قدرت و نفوذ علمای شیعه بکاهد و از تظاهرات و تبلیغاتی که بر ضد پیروان مذهب تسنن می‌شد و مایه اختلاف بزرگ داخلی و خارجی و خونریزی‌های فراوان بود، جلوگیری کند (دفتری، ۱۳۸۶: ۵۳۷؛ فلسفی، ۱۳۵۳: ۳۵ و اقبال، ۱۳۸۶: ۸۵۴). در نتیجه همین تساهل و اختلافات داخلی، نقطویان آزادی بیشتری یافتند. اما در دوره شاه، محمد خدابنده و حکومت پسرش، حمزه میرزا نیز رفتار سرداران قزلباش و حکمرانان با اهل سنت کینه آمیز بود (فلسفی، ۱۳۵۳: ۳، ۳۶) و از فعالیت نقطویان و از جمله درویش خسرو، که اندیشه‌های نقطوی را در کاشان آموخته و در قزوین به گسترش آیین نقطوی پرداخته بود، کاسته شد (بیات، ۱۳۵۷: ۲۴۰).

بدین گونه، هر یک از شاهان صفوی به ترویج و توسعه مذهب شیعه در ایران پرداختند، تا دوره شاه عباس اول صفوی، که در این مقاله سعی شده تا از طریق شناسایی، بازخوانی و پژوهش بر روی سنگ‌فرمان‌های به جای مانده از دوره شاه عباس اول

شده بود می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: محبوبه سادات بیدگلی (۱۳۷۸) با عنوان «سنگ‌نبشته‌های شاه‌عباس اول صفوی در مسجدهای شاه‌اصفهان، میرعماد کاشان، جامع اردستان و دماوند»؛ عبدالرفیع حقیقت (۱۳۴۸) با عنوان «دو فرمان تاریخی از دوران صفویه در مسجد جامع سمنان»؛ مسعود گلزاری (۱۳۵۴)، «بررسی و معرفی چند سنگ‌نبشته در اسدآباد»؛ سید مسعود شاهمرادی (۱۳۹۷)، «اسماعیلیه نزاری محمدشاهی و قاسم شاهی ایران در دوره صفویه»؛ محمدحسن بیگی و جواد گنجعلی (۱۳۹۵)، «حیات امامان اسماعیلی در انجدان (شاخه قاسم شاهی)»؛ محسن انجدانی (۱۳۹۸)، *بازخوانی کتبه‌های قبور رهبران اسماعیلیه در انجدان*.

ما در این مقاله قصد داریم تا از طریق سنگ‌فرمان‌ها، مالیات‌هایی را که شاه‌عباس اول با مضمون بخشودگی مالیات شیعیان صادر کرده، از نظر محتوای فرمان‌ها مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم. امید است که گوشه‌ای از تاریخ مبهم را حل نمایند.

پیشینه پژوهش

با بررسی دقیق در کتب و مقالات مختلف مشخص شد که تاکنون مطالعه مستقلی درباره موضوع پژوهش حاضر صورت نگرفته است، اما در حوزه مطالعه سنگ‌فرمان‌ها، پژوهش‌های چندی صورت گرفته است که از جمله می‌توان به کتب یا مقالاتی که در حوزه آثار تاریخی و کتیبه‌ها نوشته شده‌اند، اشاره کرد و برای پیشبرد پژوهش حاضر، از آنها بهره برد. اسلام پناه (۱۳۹۲) کتیبه‌ها و سنگ‌نبشته‌های کرمان و اسماعیلی انجدانی، متن کتیبه بخشش مالیات به شیعیان کرمان را در کتاب خود آورده است. انجدانی (۱۳۹۸)، برای بازخوانی کتبه‌های قبور رهبران اسماعیلیه در انجدان، کتیبه سنگ‌فرمان انجدان را بازخوانی کرده بود. ایرج افشار، مهدوی (بهار ۱۳۵۷)، کتیبه نطنز را برای اولین بار

صفوی، شیوه ترویج مذهب شیعه در این دوره را مورد بررسی قرار دهد. ابتدا، سنگ‌فرمان‌های هر شهر بر اساس مواردی چون خط، زبان، صادرکننده فرمان، محل نصب و نگهداری، ابعاد کتیبه، تاریخ، جنس، مضمون، مخاطبان فرمان چه کسانی هستند، وضعیت کتیبه در حال حاضر از نظر سالم، شکسته یا مفقود بودن، تعداد سطور، کاتب و حجار معرفی می‌گردد. سپس به این پرسش‌ها پاسخ داده می‌شود که آیا شاه‌عباس کبیر اول کسی است که از طریق معافیت مالیاتی به شیعیان که بر سنگ نقر شده باشد، در ترویج و توسعه مذهب شیعه گام برداشته است؟ چرا با توجه به اینکه شاه‌عباس اول در سال ۱۰۲۴ هجری قمری مالیات یک ماهه رمضان را در گستره سرزمین ایران برای همه شیعیان بخشیده، فقط تعداد محدودی کتیبه با این مضمون در شهرهای ایران موجود است؟ شرط برخورداری یا عدم برخورداری از بخشش مالیات چیست؟ آیا این تخفیف مالیات شامل حال همه شیعیان است؟ همچنین، به واسطه بررسی این سنگ‌فرمان‌ها می‌توان به تقسیمات جغرافیایی، زندگی اجتماعی، نوع مالیات، مدت معافیت و علت اینکه گاه استثناهایی که در مورد صدور فرمان در دوره شاه‌عباس اول انجام می‌شود، اطلاعاتی کسب کرد.

این مقاله به روش کتابخانه‌ای و میدانی و شیوه پژوهش توصیفی-تحلیلی انجام شده است، برای نوشتن این مقاله از منابع بناها و آثار تاریخی شهرهای ایران، برای نمونه محمدحسین اسلام پناه، (۱۳۹۲) با عنوان *کتیبه‌ها و سنگ‌نبشته‌های کرمان؛ منوچهر ستوده*، (۱۳۷۵) با عنوان *از آستارا تا استرآباد*، ۵ مجلد، بخش اول، بازخوانی سنگ‌فرمان استرآباد؛ حسن نراقی، (۱۳۴۸)، *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*، *بازخوانی سنگ‌فرمان میرعماد کاشان*، جهت قرائت سواد فرمان بخشش مالیات شیعیان استفاده شده است. همچنین، از مقالات و آثاری که در زمینه توصیف و تحلیل سنگ‌فرمان‌ها و کتیبه‌های دوران صفوی انجام

قرائت کرد. آرمان انجدانی (یکشنبه ۱۵ اردیبهشت ۱۳۹۸)، در مورد ذخایر ماندگار «متن سنگ‌نوشته فرمان معافیت مالیاتی شاه عباس صفوی به اهالی انجدان»، تصویر سنگ‌فرمان موجود در موزه چهار فصل اراک را پس از مدت‌ها که از سردر مسجد ابوذر علی در انجدان برداشته بودند، حتی در اینترنت مورد اطلاع‌رسانی قرار داده بود. ناصر پازوکی‌طرودی، (۱۳۸۱) در آثار تاریخی دماوند (جغرافیای تاریخی و معرفی محوطه‌های باستانی و بناهای تاریخی - فرهنگی)، چند سطر کوتاه از متن فرمان بخشش مالیاتی شیعیان خوار، فیروزکوه و دماوند در مسجد جامع دماوند را قرائت کرده بود. فرهاد دفتری (۱۳۸۶)، در تاریخ و عقاید اسماعیلیه توضیحات خوبی درباره تاریخ اسماعیلیه داشت. از کتاب منوچهر ستوده (۱۳۷۵)، *از آستارا تا استرآباد*، ۵ مجلد، بخش اول، جهت قرائت سواد فرمان بخشش مالیات شیعیان استفاده شده است. عبدالرفیع حقیقت (۱۳۴۸)، دو فرمان تاریخی از دوران صفویه در مسجد جامع سمنان، و محمدعلی مخلصی (۱۳۵۶)، فرمان شاه صفی به تبعیت از شاه عباس کبیر را آورده است. نصرالله فلسفی (۱۳۴۷)، به خصوصیات جسمی، روحی و اخلاقی و ذوقی او، سواد فرمان کتیبه دماوند و به زندگانی و رفتار شاه عباس با فرق و مذاهب گوناگون پرداخته است. مسعود گلزاری (۱۳۵۴)، به بررسی و معرفی چند سنگ‌نبشته در اسدآباد همدان پرداخته است. مریم معزی و رزا معماری (پاییز و زمستان ۱۳۹۴)، در «اسکلت‌های سوخته انجدان»، ارتباط با قتل عام نقطویان و اسماعیلیان نزاری و شرایط زندگی اسماعیلیان را در دوره شاه طهماسب اول صفوی نشان می‌دهد. جلال الدین محمد منجم یزدی (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال (شامل وقایع دربار شاه عباس صفوی)، سید سعید میرمحمد صادق (۱۴۰۰)، در تاریخ صفویه به روایت سنگ‌نبشته‌ها، به گردآوری سواد فرامین دوره صفوی از منابع گوناگون در این کتاب پرداخته است. حسن نراقی

(۱۳۴۸)، در آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز و قرائت و بازخوانی کتیبه‌های موجود در میرعماد کاشان و لطف‌الله هنرفر (۱۳۴۴)، در «آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان»، به معرفی و قرائت کتیبه‌های اصفهان، کاشان و نطنز پرداخته است. درباره نقش مذهب در دوره صفوی از مطالب کتاب راجر سیوری (۱۳۸۵)، *ایران عصر صفوی*، استفاده شد. مسعود نصرتی، ۱۳۹۳، دماوندنامه، مسجد جامع عتیق دماوند، سواد فرمان کتیبه فرمان بخشش مالیاتی به شیعیان دماوند را بازخوانی کرده است. سید مسعود شاهمرادی، (۱۳۹۷)، به زندگانی اسماعیلیه نزاری محمدشاهی و قاسم شاهی ایران در دوره صفویه پرداخته است. محمدحسن بیگی، و جواد گنجعلی، (۱۳۹۵)، در حیات امامان اسماعیلی در انجدان (شاخه قاسم شاهی)، به بررسی وضعیت امامان اسماعیلیه در انجدان پرداخته است. اما تاکنون هیچ یک از این منابع به صورت تطبیقی و تحلیلی بدین صورت به پژوهش بر روی این کتیبه‌ها نپرداخته‌اند.

روش پژوهش

پژوهش به دو صورت کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته است. ابتدا سنگ‌فرمان‌های دوره شاه عباس اول صفوی که در شهرهای اردستان، استرآباد، اسدآباد همدان، اصفهان، انجدان، تویسرکان، سمنان، دماوند، خوارو فیروزکوه، کاشان، کرمان و نطنز وجود داشت، شناسایی شد و از تعدادی از آنها عکسبرداری صورت گرفت. سپس متن کتیبه‌ها بازخوانی و ابعاد کتیبه‌ها اندازه‌گیری و معرفی و در مرحله بعد، سؤالاتی مطرح شد. آیا شاه عباس کبیر اول کسی است که از طریق معافیت مالیاتی به شیعیان، که بر سنگ نقر شده باشد، در ترویج و توسعه مذهب شیعه گام برداشته است؟ چرا با توجه به اینکه شاه عباس اول در سال ۱۰۲۴ هجری قمری مالیات یک ماهه رمضان را در گستره سرزمین ایران

موقعیت مکانی و فضای نصب سنگ فرمان‌ها

بررسی و مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که سنگ فرمان‌های مزبور، طبق دستور شاه عباس در قسمت ورودی اصلی مساجد جامع، سردر و دالان‌ها، میادین و اماکن عمومی نصب گردیده است. زیرا در همه این فرمان‌ها، بر اینکه بر روی سنگ حجاری شود و در مسجد جامع شهر نصب شود، تأکید شده است؛ تا در معرض دید عموم قرار گیرد و تعداد پرشماری از مردم از محتوای فرمان مطلع شوند. از نظر مذهبی محتوای کتیبه‌ها و محل قرارگیری آن می‌توانست تبلیغی بر دین‌داری شاه باشد و در نگرش مردم نسبت به حاکمان و صادرکنندگان فرمان به عنوان حامیان این بناها، تأثیر به‌سزایی داشته باشد.

گاه‌نگاری سنگ فرمان‌ها

همه سنگ فرمان‌های مورد پژوهش، متعلق به دوره شاه عباس یکم و یک سنگ فرمان در دوره شاه صفی به تبعیت از فرمان شاه عباس یکم صادر شده است و محدوده زمانی قرن یازدهم هجری را در برمی‌گیرد و در فاصله زمانی ۱۰۲۲ هجری قمری، در مسجد جامع میرعماد کاشان، ۱۰۲۴ هجری قمری در شهرهای اردستان، استرآباد، تویسرکان، دماوند، خوارو فیروزکوه، کرمان و نطنز، ۱۰۲۶ هجری قمری در استرآباد همدان و ۱۰۳۶ هجری قمری مسجد جامع انجدان که در حال حاضر در موزه چهار فصل اراک نگهداری می‌شود و متأخرترین این سنگ فرمان‌ها در سال ۱۰۳۹ هجری قمری، که به تبع دستور شاه عباس، در دوره شاه صفی در مسجد جامع سمنان نصب شده است. سنگ فرمانی نیز در مسجد شاه اصفهان نصب شده که تاریخ صدور فرمان ندارد و بی‌تاریخ است.

برای همه شیعیان بخشیده، فقط تعداد محدودی کتیبه با این مضمون در شهرهای ایران موجود است؟ شرط برخورداری یا عدم برخورداری از بخشش مالیات چیست؟ آیا این تخفیف مالیات شامل حال همه شیعیان است؟

دیگر آنکه بر اساس کتیبه‌ها، رفتار شاه عباس یکم، با اهل سنت و فرق دیگر شیعه چگونه است؟ در معرفی سنگ فرمان‌های هر شهر به مواردی چون، خط، زبان، صادر کننده فرمان، محل نصب و نگهداری، ابعاد کتیبه، تاریخ صدور، وضعیت فعلی سنگ فرمان، کاتب، حجار، جنس، تعداد سطور و نوع خط پرداخته شد.

پراکندگی جغرافیایی فرمان‌ها

پژوهش حاضر بر کتیبه‌های تاریخی شاه عباس یکم صفوی، با مضمون تخفیف مالیاتی یک‌ماهه رمضان به شیعیان، نمونه موردی از سنگ فرمان شهرهای اردستان، استرآباد، اسدآباد همدان، اصفهان، انجدان، تویسرکان، سمنان، دماوند، خوار و فیروزکوه، کاشان، کرمان و نطنز است. تمرکز شاهان صفوی در توسعه و گسترش مذهب شیعه اثنی‌عشری موجب گردیده بود که در هر نسلی از آنها، با شیوه‌های مختلف رفتار شود، زیرا گرایش به مذهب تشیع همواره فقط با ارباب و تهدید و زور امکان‌پذیر نبود. به همین دلیل، در اکثر مناطق که ساکنین آن شیعه اثنی‌عشری بودند، از ابزارهای گوناگونی مانند معافیت و تخفیف مالیاتی جهت تبلیغ و ترویج مذهب دوازده امامی رسمی استفاده کرده بود که به نوعی پرداخت پاداش برای تبعیت کنندگان و حامیان حکومت برای به اطاعت در آوردن (وادار کردن) گسترده سنیان، مانند سرخه در سمنان است. در مجموع، ۱۱ فرمان صادر شده از جانب شاه عباس اول صفوی مورد بررسی قرار گرفت.

معرفی سنگ فرمان‌های شهرهای مورد مطالعه،

به ترتیب تاریخ صدور فرمان

با بررسی و گردآوری داده‌های شهرهای اردستان، استرآباد، اسدآباد همدان، اصفهان، انجدان، تویسرکان، سمنان، دماوند، خوار و فیروزکوه، کاشان، کرمان، نطنز، به این نتیجه رسیدیم که تعداد ۱۱ سنگ فرمان با مضمون تخفیف مالیاتی به شیعیان دوره صفویه وجود دارد. خط بیشتر این کتیبه‌ها به خط نستعلیق و گاهاً به خط ثلث است که به ترتیب تاریخ صدور در زیر به معرفی آنها خواهیم پرداخت. البته شاه عباس یکم فرمان بخشش مالیاتی نیز برای باکو در ماه رمضان با همین مضمون در تاریخ ۱۰۲۴ صادر کرده که به خط نسخ است.

۱- معرفی فرمان شاه عباس کبیر مورخ به سال

۱۰۲۲ هجری مبنی بر تخفیف مالیات شیعیان

کاشان در مسجد میدان یا مسجد میر عماد کاشان

این مسجد در جنوب میدان فیض یا میدان سنگ سابق و در کنار بازار بزرگ شهر واقع شده است. مسجد عمادی در زمان جهانشاه قره قویونلو، توسط یکی از وزراء وی به نام خواجه عمادالدین محمود در مقابل میدان سنگ بنا شد. (نراقی، ۱۳۴۸: ۲۰۳-۲۰۴) از جهت آنکه میان بازار و مقابل میدان بزرگ و مرکز شهر واقع گشته بسیاری از فرمان‌های مهم و مقررات عمومی دولتی قرون مختلف در جلو خان آن نصب گردیده است (نراقی، ۱۳۴۸: ۲۱۱) این فرمان در سال ۱۰۲۲ هجری قمری، توسط شاه عباس یکم، با مضمون تخفیف مالیات مالوجهات یک‌ماهه رمضان المبارک شیعیان الکاء بلده و بلوکات دارالمؤمنین کاشان سوای جهاتی که باجاره داده می‌شود، صادر شده و بر دیوار سمت راست سر در مسجد میر عماد نصب شده است. فرمان بخط نستعلیق

در ده سطر بر روی سنگ سیاه حک شده و بشرح زیر است:

«الملک لله

فرمان همیون شد آنکه از ابتداء بارسئیل مالیات یک ماهه رمضان المبارک محال شیعه^۱ بلده و بلوکات دارالمؤمنین کاشان به تخفیف و تصدق مقرر شده و رقم اشرف به تاریخ شهر رمضان المبارک سنه اثنی و عشرين الف عَز صدر یافته و درین ولا چون از ابتداء توشقانئیل مالوجهات و وجوهات یک ماهه رمضان محال شیعه ممالک محروسه را سوای جهاتی که به اجاره می‌دهند به تخفیف و تصدق مقرر داشتیم ارباب و رعایا و عجزه دارالمؤمنین مذکور استدعای حکم امضاء به مضمونی که در باب سایر محال شیعه گذشته نمودند. بنابراین مقرر فرمودیم که مستوفیان عظام گرام دیوان اعلی در سنه بارسئیل مالیات یک ماهه رمضان محال شیعه دارالمؤمنین مذکور را به دستوری که قبل از این رقم اشرف عز صدر یافته به تخفیف و تصدق اعتبار نمایند و از ابتداء توشقانئیل مالوجهات و وجوهات ایشان را ضمن رسد شهر رمضان المبارک سوای جهاتی که به اجاره می‌دهند به دستور سایر محال شیعه ممالک محروسه به تخفیف و تصدق مقرر دانند و رقم این عطیه را در دفاتر خلود ثبت نموده و تغییر و تبدیل به قواعد آن راه ندهند و آنچه تیول و موجب همه ساله مقرر است تیولداران موجب همه ساله را برطرف دانند و آنچه به تیول و موجب همه ساله مقرر نیست و از دیوان حواله می‌شود رسد یک ماهه مزبور را سال به سال کم نموده تتمه را تنخواه ارباب حوالات نمایند. تیولداران الکاء مزبور حسب المسطور مقرر دانسته [رسد] یک ماهه مزبور را از تیول خود بر طرف دانسته طلبی از رعایا نمایند کلانتر و

^۱ شیعه نشین (سید سعید میرمحمدصادق، ۱۴۰۰: ۱۱۱)

شاهانه درباره شیعیان الکای نطنز- احسن الله تعالی احوالهم- از ابتدا توشقان ثیل مالوجهات ایشان را عن رسد یک ماهه شهر رمضان المبارک [سوی] جهاتی که اجاره داده می‌شود بتخفیف و تصدق مقرر داشتیم. مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی رقم این عطیه را در دفتر خلود ثبت نموده تغییر و تبدیل به قواعد آن راه ندهند و آنچه بر تیول و مواجب همه ساله مقرر است برطرف دانند و آنچه مقرر نیست و از دیوان حواله می‌شود مالوجهات شهر مذکور را سال به سال کم نموده تتمه را تنخواه ارباب حوالات نمایند.

تیولداران الکاء مذکور حسب‌المسطور مقرر دانسته رسد یک ماهه مذکور را از تیول خود برطرف دانند و طلبی از رعایا ننمایند. کلانتر و کدخدایان و ریش سفیدان الکاء مذکور به حقیقت^۳ رسند.

اگر سنی در میانه شیعیان بوده باشد یا مردم محلی از سگان آنجا سنی باشد به ایشان تخفیف داده نمی‌شود. نسخه بران درست داشته به دفترخانه همیون فرستند که مستوفیان عظام در دفاتر عمل نمایند و دانسته باشند که اگر پوشیده و پنهانی نموده باشند در دنیا از ایشان بازخواست خواهد شد و در آخرت در خدمت حضرت امیرالمؤمنین و امام‌المتقین علی بن ابوطالب علیه الصلوٰه والسلام شرمنده خواهند بود و تغییر کننده تخفیف مذکور به لعنت الهی و نفرین حضرت رسالت پناهی گرفتار گردد.

می‌باید که سواد حکم همایون را بر سنگ نقش نموده بر در مسجد جامع نصب نمایند و در دعاگویی دوام دولت قاهره تقصیر نکنند. تحریراً فی شهر شعبان‌المعظم سنه ۱۰۲۴» (افشار، ۱۳۹۲: ۳۶۰-۳۶۱).

وزیر و کدخدایان الکاء مذکور به تخفیف^۲ رسند. اگر سنی در میان شیعیان بوده باشد یا مردم محلی از محال سنی بوده باشند به ایشان تخفیف داده نمی‌شود نسخه درست داشته به دفترخانه همیون فرستند که مستوفیان عظام در دفاتر دیوان اعلی عمل نمایند و دانسته باشند که اگر پوشیده و پنهانی کرده باشند در دیوان سلطنت بازخواست خواهند شد و در خدمت حضرت امیرالمؤمنین و امام‌المتقین اسدالله الغالب شرمنده خواهند بود و تغییر و تخفیف کننده مزبور به لعنت و نفرین حضرت رسالت پناه گرفتار گردد می‌باید که بدین عطایا مسرور بوده و به دعاگویی و دوام دولت روز افزون کوشند و مضمون این حکم بر سنگ نقش کرده بر سر در مسجد جامع جهتی نصب نمایند و در این باب قدغن و امر و حکم همه ساله نطلبند ۱۰۲۲» (نراقی، ۱۳۴۸: ۲۲۸-۲۳۰ و میرمحمدصادق، ۱۴۰۰: ۱۱۱-۱۱۲).

۲- معرفی فرمان شاه عباس کبیر مورخ به‌سال ۱۰۲۴ هجری مبنی بر تخفیف مالیات شیعیان نطنز

این فرمان در سال ۱۰۲۴ هجری قمری توسط شاه عباس یکم، با مضمون تخفیف مالیات مالوجهات یک‌ماهه رمضان المبارک شیعیان الکاء نطنز سوی جهاتی که باجاره داده می‌شود، صادر شده است و تأکید کرده اگر سنی در میانه شیعیان بوده باشد یا مردم محلی از سگان آنجا سنی باشد به ایشان تخفیف داده نمی‌شود. کتیبه بر روی سنگ مرمر سفید، به ابعاد ۴۵×۷۵، به خط نستعلیق، بر دیوار مسجد جامع نطنز نصب شده است. با جمله «حکم جهان مطاع شد» آغاز می‌شود و متن کتیبه مزبور بشرح زیر است:

«حکم جهان مطاع شد آنکه در این وقت بنابر عنایت

^۳ ایرج افشار، تخفیف خوانده است.

^۲ به حقیقت رسند (سید سعید میرمحمدصادق، ۱۴۰۰: ۱۱۲)

۳- معرفی فرمان شاه عباس کبیر مورخ به سال ۱۰۲۴ هجری مبنی بر تخفیف مالیات شیعیان استرآباد

این فرمان در سال ۱۰۲۴ هجری قمری توسط شاه عباس یکم، با مضمون تخفیف مالیات مالوجهات یکماهه رمضان المبارک شیعیان الکاء استرآباد سوای جهاتی که باجاره داده می‌شود، صادر شده است.

سنگ‌فرمان به صورت کامل است به ابعاد ۴۵×۱۰۰ سانتی‌متر، به خط نسخ، در ۱۴ سطر و به شرح زیر است:
س ۱: هو

س ۲: شاه عباس الحسینی

س ۳: حکم جهان مطاع شد آنکه درینوقت بنا بر عنایت بی‌غایت شاهانه درباره شیعیان دارالمؤمنین استرآباد- احسن الله تعالی احوالهم-

س ۴: از ابتدای توشقان ٹیل مالوجهات ایشان را در که رسد یکماهه شهر رمضان المبارک سوای جهاتی که باجاره

س ۵: داده می‌شود بتخفیف و تصدق مقرر داشتیم. مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی این رقم عطیه را در دفاتر خلود

س ۶: ثبت نموده تبدیل و تغییر بقواعد آن راه ندهند و آنچه به تیول و موجب همه ساله مقرر است برطرف دانند و آنچه

س ۷: مقرر نیست از دیوان حواله می‌شود، مالوجهات شهر مذکور را سال بسال کم نموده تتمه را تنخواه ارباب حوالات نمایند.

س ۸: تیولداران دارالمؤمنین مذکور حسب‌المسطور مقرر دانسته رسد یکماهه مذکور را از تیول خود برطرف دانند و طلب

س ۹: از رعایا نمایند وکلا و کدخدایان و ریش سفیدان دارالمؤمنین مذکور بحقیقت رسند

س ۱۰: اگر سنی در میان شیعیان باشد یا در محلی از

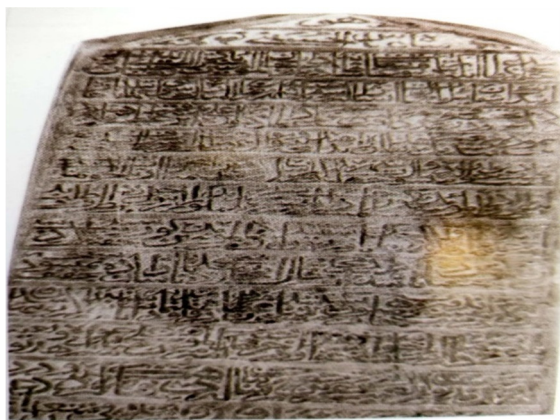
محال آنجا سنی بوده باشند^۴ ایشان تخفیف داده نمیشود

س ۱۱: و [نسخه منقح آن درست داشته]^۵ مستوفیان عظام در دفاتر عمل نمایند؛ و دانسته باشند که اگر سنیان را پنهان

س ۱۲: نموده باشند در دار دنیا از ایشان بازخواست خواهد شد و در آخرت از جدم حضرت امیرالمؤمنین علی شرمنده

س ۱۳: خواهند بود تغییر دهنده تخفیف مذکور بلعنت الهی و نفرین حضرت رسالت پناهی گرفتار گردد و در دعاگوئی

س ۱۴: و دوام دولت روزافزون مشغول باشند و تقصیر نمایند و تحریراً فی شعبان ۱۰۲۴ (میرمحمدصادق، ۱۴۰۰، ۱۲۱-۱۲۲؛ ستوده، ۱۳۷۵، ۵، ۱۶۹-۱۷۰؛ معطوفی، ۱۳۹۲، ۱۳۱). (تصویر ۱)

تصویر ۱. سنگ‌فرمان تخفیف مالیات شیعیان استرآباد (مأخذ: معطوفی، ۱۳۹۲)

^۴ یا مردم محلی از محلات آن جا سنی

^۵ در کتاب از آستارا تا استرآباد، ج ۵، ص ۱۶۹-۱۷۰، از منوچهر ستوده، به نقل از میر محمد صادق، ۱۴۰۰، ۱۲۲) چنین قرائت شده است: بنیچه بران مفقح دانسته و دست اندوزند.

^۶ معطوفی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۱ «بنیچه بر آن مفقح دانسته و دست اندوزد» خوانده است

باشند بایشان تخفیف داده نمیشود و نسخه آن را در دست داشته

س ۱۲: بدفترخانه همیون فرستند که مستوفیان عظام اعلی در دفاتر دیوان عالی عمل نمایند و دانسته باشند که اگر سند پوشیده و پنهان

س ۱۳: کرده باشند در دنیا بازخواست خواهند شد و در روز قیامت خدمت حضرت امیرالمؤمنین و امام‌المتقین علی بن ابیطالب

س ۱۴: علیه السلم شرمند خواهند بود تغییر کننده تخفیف مذکور بلعنت الهی و نفرین حضرت رسالت پناهی گرفتار گردد

س ۱۵: می‌باید که در دعاگوئی و دوام دولت قاهره تقصیر ننمایند و سواد حکم را بر سنگ نقش نموده و در مسجد جامع

س ۱۶: نصب و و بتوجهات پاینده شاهانه امیدوار باشند تحریراً فی شهر رمضان سنه اربع و عشرين و الف^۷ (هنرنفر، ۱۳۴۴: ۲۱۵-۲۱۷) (تصویر ۲).

تصویر ۲. سنگ‌فرمان شاه‌عباس کبیر مورخ ۱۰۲۴ هجری مبنی بر تخفیف مالیات شیعیان اردستان (مأخذ: گلغام شریفی)

^۷ قریب به مضمون لوح سنگی فوق‌الذکر در مسجد جمعه اردستان که بتاریخ شهر شعبان سال ۱۰۲۴ هجری قمری مورخ است در مسجد جامع دماوند نیز لوح سنگی به همین تاریخ وجود دارد که فرمان شاه‌عباس کبیر درباره شیعیان دماوند بر آن حجاری شده است (رجوع شود به جلد چهارم مرآت البلدان ناصری چاپ تهران صفحه ۱۰۴).

۴- معرفی فرمان شاه‌عباس کبیر مورخ به‌سال ۱۰۲۴ هجری مبنی بر تخفیف مالیات شیعیان اردستان

مضمون فرمان: تخفیف مال و جهات شیعیان اردستان در ماه رمضان سوای جهاتی که اجاره است، اما مردم سنی مذهب ساکن محله (محال) را یعنی محله‌ای که مسجد جامع اردستان در آن واقع شده از این بخشودگی مالیات‌ها محروم کرده است.

بر جانب غربی مدخل دو طبقه‌ای که ایوان جنوبی مسجد جامع اردستان را به گنبد سلجوقی آن وصل می‌کند، بر لوح سنگی بطول ۱/۶۰ × ۶۰ سانتی‌متر فرمان شاه‌عباس کبیر مورخ به‌سال ۱۰۲۴ هجری قمری به خط ثلث در ۱۶ سطر به شرح زیر است:

س ۱: « بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين. الملك
س ۲: حکم جهان مطاع شد آنکه درینوقت بنا بر شفقت شاهانه درباره

س ۳: شیعیان الکای اردستان از ابتدای توشقان ئیل مالوجهات ایشانرا عن رسد

س ۴: یکماهه شهر رمضان المبارک سوای جهاتی که باجاره میدهند بتخفیف و تصدق مقرر داشتیم

س ۵: مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی این رقم عطیه را در دفاتر خلود ثبت نموده تغییر و تبدیل

س ۶: بقواعد آن راه ندهند و آنچه بموجب همه ساله مقرر است از این تیولداران و موجب همه سال

س ۷: برطرف دانند و آنچه در اینتیول مقرر نیست و از دیوان حواله میشود مال وجهات شهر مذکور را

س ۸: سال بسال کمتر نموده تتمه را تنخواه ارباب حوالات نمایند. تیولداران الکاء مذکور حسب المسطور

س ۹: مقرر دانسته رسد یکماهه مذکور را تیول خود برطرف دانسته طلبی از رعایا ننمایند

س ۱۰: کلانتر و کدخدایان و ریش سفیدان الکای مذکور بحقیقت برسند اگر سنی در میان

س ۱۱: شیعیان باشد یا از مردم محله محال آنجا سنی

۵- معرفی سنگ‌فرمان شاه عباس کبیر به سال ۱۰۲۴ هجری مبنی بر تخفیف مالیات شیعیان تویسرکان

این کتیبه به دستور شاه عباس یکم صفوی در تاریخ ۱۰۲۴ هجری قمری، با مضمون تخفیف مالیات مالوجهات یک‌ماهه رمضان المبارک شیعیان الکاء تویسرکان سوای جهاتی که به اجاره داده می‌شود، صادر شده است. با جمله «حکم جهان مطاع شد» آغاز می‌شود و متن کتیبه به شرح زیر است:

«حکم جهان مطاع شد. آنکه در این وقت بنابر شفقت شاهانه درباره شیعیان الکاء تویسرکان از ابتدای توشقان ئیل مالوجهات ایشان را رسد یک‌ماهه رمضان المبارک سوای جهاتی که باجاره داده می‌شود بتخفیف و تصدق مقرر داشتیم. مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی رقم این عطیه را در دفاتر خلود ثبت نموده، تغییر و تبدیل به قواعد آن راه ندهند و آنچه تیول و مواجب همه ساله مقرر است و از دیوان حواله می‌شود مالوجهات شهر مذکور را سال به سال کم نموده، تتمه را سال بسال کمتر نموده تتمه را تحویل ارباب حوالات نمایند. تیولداران الکاء مذکور حسب‌المسطور مقرر دانسته رسد مذکور را از تیول خود [برطرف]^۸ دانند و طلب نمایند. کلانتر و کدخدایان و ریش سفیدان الکای مزبور به حقیقت رسیده، اگر سنی در میانه بوده باشد یا مردم محلی از محال آن جا سنی باشند به آنان تخفیف داده نمی‌شود صورت فرمان مبارک را نوشته در دفترخانه مبارک ما فرستند مستوفیان عظام در دفاتر عمل نمایند. دانسته باشند که اگر پوشیده و پنهانی کرده باشند در دنیا از ایشان بازخواست خواهد شد و در آخرت خدمت حضرت امیرالمؤمنین امام‌المتقین شرمنده خواهند بود و هرکس تخفیف مذکور را تغییر دهد به غضب الهی و

نفرین حضرت رسالت پناهی گرفتار گردد و می‌باید سواد حکم همایون را بر سنگ نقش نموده در مسجد نصب نمایند و در دعاگویی دوام دولت جاوید مدت تقصیر نمایند؛ تحریراً فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۰۲۴». (میرمحمدصادق، ۱۴۰۰: ۱۲۷-۱۲۸).

۶- معرفی سنگ‌فرمان شاه عباس کبیر به سال ۱۰۲۴ هجری مبنی بر تخفیف مالیات شیعیان دماوند و خوار و فیروزکوه در مسجد جامع دماوند

مضمون فرمان: تخفیف مالیات شیعیان دماوند و برخوار و فیروزکوه در مسجد جامع دماوند در ماه رمضان برای شیعیان آن مناطق سوای جهاتی که اجاره است.

این کتیبه به دستور شاه عباس یکم در تاریخ ۱۰۲۴ هجری قمری صادر شده و اکنون بر راهروی ورودی جنوبی مسجد جامع فعلی دماوند نصب شده، متن کتیبه به خط نستعلیق و به شرح زیر است:

س ۱: علی بن ابیطالب علیه الصلوه والسلام، الملک رعایا علی ولی الله محمدا، ابوالمظفر شاه عباس الحسینی الموسوی الصفوی بهادر خان خلدالله ملکه تعالی

س ۲: «حکم جهان مطاع شد. آنکه درینوقت بنابر شفقت بیغایت^۹ شاهانه درباره شیعیان الکاء دماوند و برخوار و فیروزکوه از ابتدای توشقان ئیل مالوجهات^{۱۰} ایشان را

س ۳: در رسد یکماهه شهر رمضان - سوای توجیهاتی که باجاره داده میشود - بتخفیف و تصدق مقرر داشته مستوفیان عظام دیوان اعلی این رقم عطیه را در دفاتر خلود

س ۴: ثبت نموده، تغییر و تبدیل به قواعد آن راه ندهند و آنچه تیول و مواجب همه ساله مقرر است برطرف دانند (فلسفی، ۱۳۵۳: ۳۶۹) و آنچه مقرر است وارد دیوان حواله می‌شود. تا توجیهات شهر مذکور را سال به سال

^۸ آقای نصرتی به عنایت قرائت نموده‌اند.

^{۱۰} آقای نصرتی مالوجهات خوانده‌اند.

^۸ میرمحمدصادق به نقل از کتاب سفرنامه عراق عجم و تاریخ جغرافیای راه عراق و عجم، در صفحه ۳۰۹ آورده که در متن کتاب نقطه چین بوده

این فرمان به ابعاد ۷۵×۷۷ سانتی‌متر، در ۱۵ سطر در متن و یک سطر در حاشیه به خط نسخ بر روی سنگ مرمر تیره رنگ به شرح زیر است: بخش‌های نقطه‌چین در فرمان به صورت عمد خراب شده است.

س ۱: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي دلى اعلی جاده النجاة و هدانا الى ما يوجب على الدرجات و صلوة [اعلی] اشرف البریات و افضل

س ۲: امائل الارض و السموات محمد و آله الذين بموالاتهم تقبل الصلوات و ببركاتهم تستجاب الدعوات و بعد باعث بر تحریر اینمقدمه خیر

س ۳: اثر آنست که چون از قدیم مردم قصبه اسداباد و الکاء شیعه فطری بوده بنابراین غایبانه الله تعالی و طلباً لمرضاته غلام با اخلاص [امیرالمؤمنین]

س ۴: و امام المتقین اسدالله الغالب علی بن ابی طالب صلوات الله علیه و آله نواب کامیاب سپهر رکاب اشرف امجد ارفع همیون شاهی ظلّ الهی ابوالمظفر

س ۵: شاه عباس الحسینی الصفوی خلد الله ملکه و سلطانه و افاض علی العالمین بره و احسانه این پروانچه را به مهر مهرآسا مزین نموده جهت رعایاء

س ۶: اسداباد و توابع فرستاده‌اند مضمون آنکه حکم جهان مطاع شد آنکه در اینوقت... عنایات شاهانه درباره شیعیان الکاء اسداباد

س ۷: از ابتدای توشقان ثیل مال وجهات ... رسد یکماهه شهر رمضان المبارک سوی جهاتی که باجاره میدهند به تخفیف و تصدق مقرر داشتیم مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی

س ۸: رقم این عطیه را در دفاتر خلود ثبت نموده تغییر و تبدیل بقواعد آن راه ندهند و آنچه بتیول و مواجب همه ساله مقرر است برطرف دانند و آنچه مقرر... [می‌شود] از

س ۹: ... مال وجهات شهر مذکور را سال بسال کسر نموده تتمه را تنخواه ارباب ممالک و تیولداران الکاء مذکور حسبالمسطور مقرر دانسته رسد یکماهه مذکور را

س ۵: کم نموده تتمه را تنخواه ارباب حوالات نمایند. تیولداران الکاء مذکور حسبالمسطور مقرر دانسته رسد یک ماهه شهر مذکور را از تیول خود برطرف دانند و طلبی نمایند. (مسعود نصرتی، ۱۳۹۳؛ پازوکی طرودی، ۱۳۸۱: ۶۶) کلانتر و کدخدایان الکاء.

س ۶: مذکوره بحقیقت رسیده، اگر سستی در میان شیعیان بوده یا مردم محلی از محلات آن جا باشند تخفیفات آن داده نمی‌شود و نسخه منقح آنرا درست داشته بدفترخانه همیون فرستند که در دفاتر ثبت نمایند

س ۷: و دانسته باشند که اگر پنهان نموده باشند در دنیا بازخواست خواهند شد و در آخرت در خدمت حضرت امیرالمؤمنین امام‌المتقین شرمنده خواهند شد و تغییر کننده تخفیف مذکور بلعنت الهی و نفرین حضرت

س ۸: رسالت پناهی گرفتار گردد و باید که دستور دوام الشرف را بر سنگ نقش نموده و بر در مسجد جامع نصب نمایند و در دعاگویی دوام دولت قاهره تقصیر نکنند فی شهر شعبان سنه اربع و عشرين و الف. «۱۰۲۴ (فلسفی، ۱۳۵۳: ۳۶۹؛ نصرتی، ۱۳۹۳) (تصویر ۳).

تصویر ۳. سنگ فرمان شاه عباس کبیر در سال ۱۰۲۴ هجری (مأخذ: نگارنده)

۷- معرفی فرمان شاه عباس اول صفوی (۱۰۳۸-۹۹۶) مورخ ۱۰۲۶ هجری، در اسداباد همدان
مضمون فرمان: تخفیف رسدی یکماهه شهر رمضان المبارک از ابتدای توشقانثیل سوی جهاتی که به اجاره می‌دهند، فقط به شیعیان ساکن الکاء اسداباد

۱۳۵۴: ۲۲۴-۲۲۶) (تصویر ۴).

۸- معرفی فرمان شاه عباس اول، ۱۰۳۶ هجری

قمری، مسجد جامع روستای انجدان

این کتیبه فرمان از جانب شاه عباس صفوی با مضمون تخفیف مالیاتی، خطاب به خلیل‌الله انجدانی و اهالی روستای انجدان که طبق کتیبه موجود در آن زمان از توابع قم بوده، صادر شده است. در مسجد ذوالفقار علی، بر سر در مسجد جامع روستای انجدان قرار داشته و هم اکنون در موزه چهار فصل اراک نگهداری می‌شود. فرمان به تاریخ ۱۰۳۶ هـ ق است:

در متن کتیبه، نشانه‌هایی از جریان‌های مذهبی تشیع اثنی‌عشری و فرقه اسماعیلیه وجود دارد. این کتیبه به صورت نمادین دلالت بر مصلحت‌اندیشی شاه عباس و کنار آمدن وی با امامان اسماعیلیه نزاری است که می‌تواند اتحادی برعلیه سنیان در آن زمان باشد. زیرا در عصر صفوی، دشمنان شیعیان از هر سو پیروان شیعه را هدف قرار داده‌اند و راهکار مقابله با آنها و حیاتی‌ترین نیاز جامعه شیعیان، انسجام درونی و اتحاد کلمه و پرهیز از هرگونه گسستگی و گسیختگی است.

س ۱۰: تیول خود برطرف دانند و طلبی از رعایا ننمایند کلاتران و کدخدایان و ریش سفیدان الکاء [مذکور] رسید ... در میان شیعه بوده باشد با مردم

س ۱۱: محلی از محال آنجا سنی باشند بایشان تخفیف داده نمیشود و نسخه بران بدست داشته بد ... دیوان نوشته که مستوفیان عظام در دفاتر عمل نمایند و دانسته باشند

س ۱۲: که اگر پوشیده و پنهانی نموده باشند در دنیا از ایشان بازخواست خواهد شد و در آخرت در خدمت حضرات امیرالمؤمنین و امام‌المتقین

س ۱۳: شرمنده خواهند بود و تخفیف مذکور را هر کس تغییر دهد بلعنت الهی و نفرین حضرت رسالت پناهی گرفتار گردد می‌باید که سواد حکم همیون

س ۱۴: بر سنگ نقش نموده بر در مسجد جامع نصب نمایند و در دعاگویی دوام دولت قاهره تقصیر نمایند و کان ذلک فی شهر

س ۱۵: ... سنه ۱۰۲۶ الهی سایه آنجناب بر سر شیعیان علی بن ابیطالب پاینده و مستدام باد بحق محمد و آل محمد صلی‌الله کاتبه فقیرالمذنب العاصی رضا عفی عنه» [بر حاشیه سمت چپ سنگ عبارات زیر نقر شده است: «عمل استاد شیره (!) عوض علی عفی عنه» (گلزاری،

تصویر ۴. فرمان شاه عباس اول صفوی مبنی بر تخفیف مالیات شیعیان (مأخذ: فرهاد فرحی)^{۱۱}

^{۱۱} با تشکر از آقای فرهاد فرحی که تصویربرداری از این کتیبه را انجام دادند.

س ۱۱: عظام گرام دیوان اعلا آنچه رسد وجوهات مذکور میشود از حشو بنیچه موضع مزبور موضوع و

س ۱۲: مستثنی دانسته بعد از وضع آن بتیول مقرر دارند و این عطیه عظمی را

س ۱۳: درباره ایشان انعام مخلد بر دوام دانسته رقم آنرا در دفاتر خلود ثبت

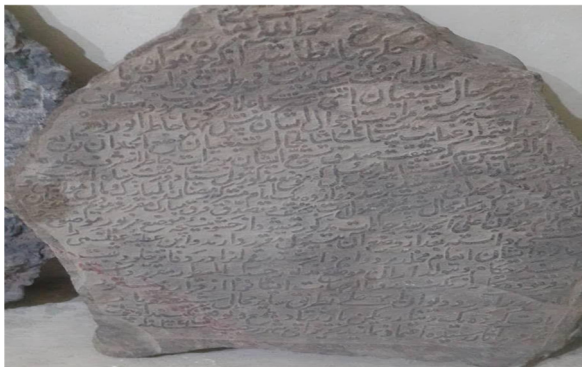
س ۱۴: نمایند حکام و تیولداران موضع مذکور حسب‌المسطور مقرر دانسته

س ۱۵: از فرموده تجاوز نکنند و مال و جهات ایشان را از قرار دستور

س ۱۶: العمل و برآورد دیوان اعلی بطریق سایر محال شیعه قم باز

س ۱۷: یافت کرده یک دینار و یک من بار زیاده طمع و توقعی نکنند و چون

س ۱۸: به مهر ممه‌ور آثار رسیده، اعتماد نمایند. تحریراً فی شهر رجب سنه ۱۰۳۶» (تصویر ۵)

تصویر ۵. سنگ‌فرمان معافیت مالیاتی روستای انجدان^{۱۳}
(مأخذ: آرمان انجدانی)

^{۱۳} انجدانی، آرمان. یکشنبه ۱۵ اردیبهشت ۱۳۹۸، ذخایر ماندگار متن سنگ نوشته فرمان معافیت مالیاتی شاه عباس صفوی به اهالی انجدان، روزنامه وقایع استان مرکزی، شماره ۱۰۷۷. دسترسی ۱۰ دی ماه ۱۴۰۰ ساعت ۲۵: ۱۰، تصویر کتیبه در ص ۵۵۷ کتاب تاریخ عقاید اسماعیلیه، فرهاد دفتری نیز وجود دارد. این کتیبه توسط اسماعیلی انجدانی، محسن، (۱۳۹۸)، بازخوانی کتابه‌های قبور رهبران اسماعیلیه در انجدان، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، زیر نظر رسول جعفریان، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه، چاپ اول، تهران، صص ۵۲۵-۵۸۵ بازخوانی شده است.

این مدارای مذهبی بین فرق مختلف شیعه می‌تواند سیاست متحدی را در قبال شیعه به وجود آورد و مانع از قدرت طلبی فرق در مقابل هم شود. اما این مدارا بین صفویان و نقطویان صورت نگرفته و بسیاری از آنها کشته شده و از بین رفتند و هر آنچه ماندند، به هند مهاجرت کردند.

ابعاد سنگ به طول ۷۵×۱۵۰ سانتی‌متر است، در وضعیت فعلی صحیح و سالم است و در موزه چهار فصل اراک نگهداری می‌شود. تاریخ نگارش و صدور سند سنه رجب ۱۰۳۶ هجری قمری است. نام کاتب و نویسنده در کتیبه نیامده است. متن به نثر، در ۱۸ سطر، به خط نستعلیق و به شرح زیر است:

س ۱: «هو الله تعالی

س ۲: حکم جهان مطاع شد آنکه چون موران

س ۳: والا همت والا نهمت ملکی نیت صافی طویت نواب همایون ما

س ۴: بترفیه حال شیعیان اثنی عشری به اعلی درجه مصروف و معطوف

س ۵: است و پیوسته مراقبت احوال ایشان پیشنهاد خاطر انور بوده

س ۶: لهدذا شمه‌ای از عنایت بی‌غایت شاهانه شامل حال شیعیان موضع انجدان توابع

س ۷: دارالمؤمنین قم - که حقیقت صدق تشیع ایشان بر مراتب خاطر اشرف جلوه

س ۸: ظهور یافته از ابتدا ششماهه بارس‌ئیل - که موضع مذکور تیول سیادت و رفعت پناه است

س ۹: امیر خلیل‌الله انجدانی^{۱۲} شفقت شده رسد دوازده یک ایام متبرکه رمضان المبارک و مال و مواشی

س ۱۰: و مراعی بطریقی که در سایر محال شیعه قم معمول است به تخفیف و تصدق فرق مبارک مقرر

فرمودیم مستوفیان

^{۱۲} شاه خلیل‌الله اول از شاخه امامان نزاری قاسم‌شاهی (دفتری، ۱۳۸۶: ۶۲۹)

۹- معرفی فرمان شاه عباس کبیر مورخ به سال احتمالاً ۱۰۲۴ هجری مبنی بر تخفیف مالیات شیعیان کرمان

این کتیبه فرمان با مضمون بخشش مالیاتی توسط شاه عباس یکم صادر شده و در مسجد ملک کرمان نصب شده است. نوشته‌های ابتدا و انتهای کتیبه شکسته است، مابقی کتیبه در دوازده سطر، به ابعاد ۴۵×۱۲۰ سانتی‌متر و به خط ثلث بر روی سنگ نقر شده است.

س ۱: [۴] درباره شیعیان الکای دارالامان کرمان - احسن الله احوالهم - از ابتدا
س ۲: توشقان ئیل مالوجهات ایشان را بابت رسد یکماهه شهر رمضان المبارک سوای جهاتی که
س ۳: باجاره می‌شود بتخفیف و تصدق مقرر داشتیم. مستوفیان [عظام، کرام]

س ۴: دیوان اعلی [این رقم عطیه] را در دفاتر خلود ثبت نموده تغییر و تبدیل بقواعد [آن راه]
س ۵: ندهند و آنچه به تیول متعلق است [بموجب] همه ساله مقرر است برطرف دانسته و آنچه [در اینتیول]
س ۶: مقرر نیست و از دیوان حواله می‌شود مالوجهات شهر مذکور را سال بسال
س ۷: کم نموده تتمه تنخواه را ارباب حوالات نمایند. تیولداران الکاء مذکور حسب

س ۸: المسطور مقرر دانسته رسد یکماهه مذکور را تیول خود برطرف
س ۹: دانسته طلبی از رعایا نمایند کلانتران و کدخدایان و ریش سفیدان

س ۱۰: الکاء مذکور بحقیقت رسیده که اگر سنی در میان شیعیان بوده باشد یا مردم
س ۱۱: محلی از محال آنجا [سنی] باشند بایشان تخفیف داده نمیشود و نسخه منقح بر آن

س ۱۲: درست داشته بدفترخانه همیون فرستند که

^{۱۴} شکستگی سنگ است.

مستوفیان عظام در^{۱۵} دفاتر عمل نمایند و دانسته باشند که اگر [سند] پوشیده و پنهان نموده باشند در دنیا از ایشان بازخواست خواهد شد و در آخرت خدمت حضرت امیرالمؤمنین و امام‌المتقین علی‌بن‌ابیطالب علیه السلام شرمنده خواهند بود و تغییر کننده تخفیف مذکور بلعنت الهی و نفرین حضرت رسالت پناهی گرفتار گردد. می‌باید که در دعاگوئی و دوام دولت قاهره تقصیر ننمایند و سواد حکم همایون را بر سنگ نقش نموده و در مسجد جامع نصب نمایند و در دعاگوئی دوام دولت قاهره تقصر نکنند تحریراً فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۰۲۴» (اسلام پناه، ۱۳۹۲: ۷۸-۷۹).

۱۰- معرفی فرمان شاه عباس اول، بی‌تاریخ، مسجد شاه اصفهان

مضمون فرمان: تخفیف مطالبات دیوانی در ماه رمضان این فرمان زیر هلال شرقی ایوان مسجد امام (شاه سابق) نصب شده و قرینه لوح غربی است. نام کاتب و حجار ندارد و بدون تاریخ است.

این کتیبه بر روی سنگ مرمر، در ۹ سطر به خط نستعلیق و بشرح زیر حک شده است:

س ۱: « امر خاطر خطیر و مکنون ضمیر معدلت اثر همایون ما آن است که در زمان دولت روزافزون عهد خلافت ابد مقرون کافه رعایا و عموم برایا از مطالبات دیوانیه سبکبار بوده و در مهد امن و امان آسوده فارغ البال

س ۲: ملهم توفیق ازلی و ... بخاطر فیض مأثر پرتو انداخت که در ماه رمضان که ایام طاعات و عباداتست و شیعیان اهل بیت طیبین و طاهرین که سالکان مسلک حق و یقین

س ۳: و ادای صوم و صلوه و وظائف طاعات و عبادات قیام

^{۱۵} این قسمت در اصل کتیبه فرمان وجود نداشته و آقای میرمحمد صادق، متن را برحسب حدسیات خود و یا بر حسب متن فرامینی که برای سایر محال شیعه صادر شده نوشته است.

(هنرفر، ۱۳۴۴: ۴۴۵-۴۴۶) (تصویر ۶)

۱۱- فرمان تاریخی شاه صفی در مسجد جامع سمنان

این فرمان تاریخی به تبعیت از فرمان شاه عباس یکم صفوی خطاب به اهالی سمنان، در سمت چپ ایوان نصب شده است و متعلق به فرمان تاریخی شاه صفی است که در سال ۱۰۳۹ هجری قمری یعنی یک سال پس از مرگ شاه عباس کبیر صادر شده است. سنگ فرمان از ۴ قطعه سنگ تشکیل شده که در قطعه کوچک عبارت مطلع فرمان نامه است و از ۳ سطر تشکیل شده است و ۳ قطعه دیگر، سنگ فرمان که متن اصلی فرمان نامه را تشکیل می‌دهد و از ۱۴ سطر تشکیل شده است. متن این فرمان با عبارت «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» آغاز می‌شود. مضمون فرمان برقراری تخفیف مالیاتی مردم سمنان به علت داشتن مذهب تشیع از بابت مالیات نقدی پنج یک تخفیف داده بودند و همچنین دوازده یک ایام رمضان المبارک محال مذکوره به تبعیت از فرمان شاه عباس یکم صفوی است که در سایر محال شیعه اجرا شده است. این فرمان با ابعاد ۸۰×۱۰۰ سانتی‌متر، به خط نستعلیق، بر سنگ نقر شده و به شرح زیر است:

و اقدام نمایند که هر آینه مثنوبات آن بروزگار فرخنده آثار همایون ما عاید گردد. لهذا شمه^۱ از مراحم و الطاف س ۴: شیعیان ممالک محروسه فرموده در کل قلم رو همایون مالوجهات رمضان المبارک سوای جهاتی که باجاره میدهند تخفیف و تصدق مقرر فرموده ارزانی داشتیم و این حکم همایون از مکمن س ۵: دارالسلطنه اصفهان که مردم آنجا اباً عن جد از زمره شیعیان‌اند و حلقه اخلاص و بندگی این دودمان ولایت نشان بر گوش جان دارند عز اصدار یافته مستوفیان عظام دیوان س ۶: و ثبت نموده از شوائب تغییر و تبدیل مصون و محروس دارند. وزرا و عمال و متصدیان مهمات دیوانی دارالسلطنه مذکوره از ابتدای توشقان‌نیل مالوجهات و وجوهات س ۷: بتخفیف و تصدق مقرر دانسته در آن ماه مبارک که ایام و لیالی متبرکه است بعلت حقوق دیوانی حواله و اطلاقی بر رعایا و عجزه ننموده از حشو بنیچه جمع هر محل وضع نمایند و س ۸: برعایا نرسانیده قلم و قدم کشیده و کوتاه دارند. سادات عظام و علماء گرام وقضاء اسلام و اهالی و اعیان و ارباب و رؤسا و کدخدایان و اهل حرفت و عموم رعایای س ۹: دارالسلطنه اصفهان از بلده و بلوکات بدین عطیه عظمی مبتهج و مسرور بوده از روی امیدواری تمام در لوازم دعاگوئی و دوام دولت ابد پیوند [مشغول باشند]

تصویر ۶. فرمان شاه عباس اول، بی‌تاریخ، در مسجد شاه اصفهان (مأخذ: نگارنده)

س ۱: «هو الله سبحانه الملك لله يا محمد و يا علي»
 س ۲: آفریدگار جل شأنه
 س ۳: جد بزرگوارم طاب ثراه شاه بابام انارالله برهانه
 س ۱: فرمان همایون شرف نفاذ یافت آنکه چون توجه خاطر خطیر معدلت اثر و تعلق ضمیر مرحمت گستر بترفیه حال و فراغبال کافه برایا که ودایع بدایع حضرت اند علی الخصوص شیعیان
 س ۲: و محبان خاندان طیبین و طاهرین بدرجه اعلی و مرتبه قصوی است و در زمان فرخنده نشان نواب گیتی ستان فردوس مکان جنت آشیانی^{۱۶} مال نقدی ولایات شیعه عراق بموجب حکم لازم الاتباع نواب گیتی ستان^{۱۷} موافق دستورالعمل
 س ۳: آن اعلیحضرت شاه جمجاه جنت مکان علیین آشیانی مقرر شده بود که در دفاتر عمل نموده و عمل کرده دیناری پنج دینار از ابتدا توشقان نیل سابق برطرف نمایند و دوازده یک ایام رمضان المبارک محال مذکوره از ابتدا توشقان نیل سابق بتخفیف مقرر شد
 س ۴: در معامله پیچی نیل چون تشیع ارباب و اهالی و رعایا الکاء سمنان سمت ظهور یافته حسب فرمان نواب گیتی ستانی مال دوازده یک رمضان محال مذکور نیز بتخفیف و تصدق مقرر شده و در نیولا ارباب و اهالی و اعیان ولایت مزبور سیما سیادت و نجابت پناه
 س ۵: شریعت دستگاه نظاماً للسیاده و الشریعه عبدالواسع و رفعت پناه عزت و معالی دستگاه حاجی الحرمین الشریفین نظاماً میرزا ابوطالب و سیادت و نجابت پناه

^{۱۶} جد بزرگوارم - طاب ثراه میرمحمد صادق این عبارت را که در بالای سنگ بوده را به تبعیت از عبدالرفیع حقیقت رفیع، «دو فرمان تاریخی از دوران صفویه در مسجد جامع سمنان» دی ۱۳۴۸، وحید، ش ۷۳، صص ۷۳-۷۴ و آثار تاریخی سمنان، (مخلصی، ۱۳۵۶: ۷۹-۸۰) در این سطر آورده بودند.

^{۱۷} شاه بابام - انارالله برهانه - میر محمد صادق این عبارت را که در بالای سنگ بوده را به تبعیت از عبدالرفیع حقیقت رفیع در مقاله «دو فرمان تاریخی از دوران صفویه در مسجد جامع سمنان» دی ۱۳۴۸، وحید، ش ۷۳، صص ۷۳-۷۴ و آثار تاریخی محمدعلی مخلصی، ۱۳۵۶، ۷۹-۸۰ در این سطر آورده بودند.

نتیجه السادات العظام شمس میر محمد طاهر او رفعت پناه عزت دستگاه توفیق آثاری حاجی الحرمین آقا ملکی س ۶: بدرگاه جهان پناه آمده بسعادت بساط بوسی مجلس بهشت آئین استسعاد یافته و استدعا نمودند که چون در زمان نواب گیتی ستان فردوس مکان تشیع ایشان بدرجه وضوح و ظهور پیوسته دوازده یک ایام رمضان ایشان نیز بدستور محال شیعه بتخفیف

س ۷: مقرر گشته تیولداران و همه ساله داران موافق عمل شیعه دستورالعمل زمان اعلیحضرت شاه جمجاه جنت مکان علیین آشیانی با ایشان عمل نموده دیناری پنج دینار طلب نمایند ایجاباً لمسئولهم بنا بر ظهور تشیع ارباب و اهالی (مخلصی، ۱۳۵۶: ۷۹) و صواحب و عجزه و رعایا

س ۸: الکاء مزبور توجه خاطر اشرف بترفیه حال ایشان و شفقت و مرحمت بیدریغ شاهانه درباره اهالی و اعیان و عجزه الکاء مذکور فرموده و از ابتداء سه ماهه نیلان نیل مقرر فرمودیم که مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی مال نقدی بلده و بلوکات الکاء مذکور را سوای قریه سرخه موافق دستورالعمل

س ۹: زمان شاه جنت مکان علیین آشیانی که در محال شیعه معمول است در دفاتر عمل نموده و دستورالعمل دیناری پنج دینار را برطرف نمایند که موجب رفاه حال و فراغ بال شیعیان گشته در دعاگوئی دوام دولت روز افزون افزایشند و مثوبات آن بروح پر فتوح آن حضرت فردوس

س ۱۰: منزلت و روزگار فرخنده آثار همایون ما عاید گردد، حکام و تیولداران الکاء مذکور موافق عملکرد شیعه با عجزه و رعایا ولایت سمنان سوای قریه سرخه عمل نموده دیناری پنج دینار طلب ندارند و همه ساله تیولداران بهمین دستور عمل نموده و طلبی نمایند و از مواجب همه ساله خود برطرف دانسته

س ۱۱: بدیوان آمده آنچه کسر نموده باشد عوض از دیوان بازیافت نمایند و اکثر تیولداران بر سنن احداث

گرفته بود و در دوره صفوی شدیدتر شده بود؛ زیرا پادشاهان صفوی که خود را از اولاد امیرالمؤمنین علی(ع) معرفی کرده بودند و با تأسیس حکومت دینی بر مبنای تشیع، به عنوان قدرت سیاسی و روحانی، اقداماتی جهت توسعه و ترویج مذهب شیعه اثنی عشری انجام دادند، به این اختلافات دامن زدند.

شاه عباس برای ترویج و تقویت تشیع اقداماتی جهت رفاه عامه انجام داد، لذا به بخشیدن بعضی مالیات‌ها و بازگرداندن رفاه نسبی برای مردم اقدام نمود. مالیات‌ها هم به تناسب سیاست مملکت و اوضاع اجتماعی روز دچار تغییر و تبدیل شدند و حتی اختیارات محصلان مالیاتی نیز تابع چنین فرمانی دچار تغییر و تحول شد.

شاه عباس یکم (۱۰۳۸-۹۸۹) که از جانب مادر نسبش به حضرت علی(ع) می‌رسید، به خدا و پیغمبر و دوازده امام و احکام قرآن مجید ایمان و عقیده تام داشتند (فلسفی، ۱۳۵۳: ۳) و مانند اسلاف خویش به حضرت علی(ع) علاقه خاصی نشان می‌دادند و در همه امور دینی و دنیوی او را پیشوا و راهنمای خود می‌دانستند و همه ساله، سالروز ولادت علی(ع) را که عید بزرگ شیعیان بود را جشن می‌گرفتند و به شادی می‌گذراندند و ایام خاص در ثلث آخر ماه رمضان از روز نوزدهم تا روز بیست و هفتم ماه رمضان به عزاداری واقعه شهادت امیرالمؤمنین علی علیه السلام به عزاداری می‌پرداختند (فلسفی، ۱۳۵۳: ۶). احتمالاً یکی از دلایل این که تخفیف مالیات را در این ماه مقرر نمودند، علاقه ایشان به حضرت علی(ع) باشد. او همچنین در کتیبه‌ها به عنوان شیعه امامیه صادر کننده فرمان، از مفاهیمی مانند امامت که جایگاه بسیار ویژه‌ای در نزد شیعیان دارد و به منظور ترویج عقاید شیعی و کسب مشروعیت مذهبی و سیاسی استفاده کرده است و از نام‌های مبارک پیامبر، امیرالمؤمنین و چهارده معصوم جهت تقدس این امر بهره برده است (سقایی و بهروزی پور، ۱۳۹۶: ۱۹۵).

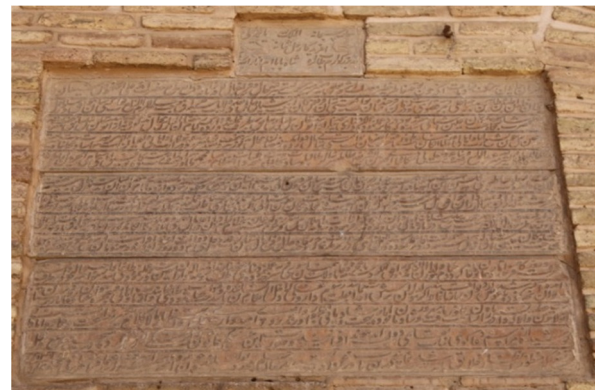
در این پژوهش، سنگ‌فرمان‌های دوره شاه عباس اول

نمایند بعلت رسوم داروغگی که داخل احکام ایشان شده باشد و بموجب حساب شود طلبی ننمایند و ارباب و اهالی و عجزه و اعیان و رعایا و زیردستان

س ۱۲: آن ولایت برین عطیه والا که دانسته درباره ایشان سمت ظهور یافت مسرور و شادمان بوده آثار بهجت و شادمانی بظهور آورند و آرزوی امیدواری تمام و استظهاری مالاکلام بتکثیر زراعت و عمارت و آبادانی

س ۱۳: کوشیده در مراسم دعاگوئی ثبات و بقای دولت ابد پیوند افزایشند و صورت این حکم همایون را بر سنگی نقش کرده در مسجد جامع و محل مرتفع

س ۱۴: که منظور انظار خلایق باشد نصب نمایند درین باب قدغن دانسته هر ساله حکم مجدد نطلبند و چون پروانچه بمهر اشرف رسد اعتماد نمایند تحریراً فی شهر جمادی‌الثانی ۱۰۳۹ (هزار و سی و نه) «(حقیقت، ۱۳۴۸؛ مخلصی، ۱۳۵۶: ۷۹-۸۰) (تصویر ۷).

تصویر ۷. کتیبه شاه صفی در مسجد جامع سمنان^{۱۸}
(مأخذ: مخلصی، ۱۳۵۶)

تحلیل محتوا و مضمون کتیبه‌ها

اختلاف شیعه و سنی چیزی نیست که تنها در این کتیبه‌ها شاهد آن باشیم، چرا که از قرون اولیه اسلام این اختلافات به منظوره‌های ملی و سیاسی ایجاد شده بود و در دوره حکومت اولاد چنگیز و تیمور در ایران قوت

^{۱۸} با تشکر از جناب آقای محمدعلی مخلصی که در تهیه این تصویر مرا یاری کردند.

صفوی در شهرهای کاشان، استرآباد، کرمان، تویسرکان، اردستان، نطنز، دماوند (خوار و فیروزکوه)، اسدآباد همدان، انجدان، سمنان، اصفهان به ترتیب تاریخ صدور فرمان مورد بررسی قرار گرفت. مضمون همه فرمان‌های صادر شده مزبور، مسئله اقتصادی، تخفیف مالیاتی متعلق به شیعیان، اهالی یک شهر یا روستا و توابع آن است. شرایط برخورداری و عدم برخورداری از این تخفیفات مستقیماً با دین و مذهب افراد در ارتباط است. عمده فرمان‌ها مربوط به سال ۱۰۲۴ ه.ق است که شاه عباس مالیات یک ماهه رمضان را در گستره سرزمین ایران مخصوص مناطق شیعه‌نشین ایران را بخشیده است و در متن هر کتیبه نام شهر یا روستایی که اهالی آن شیعه بودند، آمده است. در منابع تاریخی ذکر شده که صفویان تنها با مسلمانان اهل سنت مبارزه نمی‌کردند، بلکه مبارزه و اختلاف آن‌ها گاه حتی با غلات و دروایش صوفی مانند مشعشعیان و نقطویان و شیعیان اسماعیلی دوازده امامی را نیز در بر می‌گرفت. (میراحمدی، ۱۳۶۹: ۶۲) حتی با قزلباشان که آن‌ها را به حکومت رسانده بودند نیز، شدت عمل، سخت‌گیری خشونت و قتل اعمال می‌شد (سیوری، ۱۳۸۵: ۷۵-۷۶ و دفتری، ۱۳۸۶: ۵۳۶). حال با توجه به مطلب فوق دلیل سازش و دادن امتیاز از جانب شاه عباس یکم به اسماعیلیه چه می‌توانست باشد؟ انجدان در ۳۵ کیلومتری شهر اراک قرار دارد و در تقسیم‌بندی امروزی جزو استان مرکزی است. ولی مطابق متن سنگ‌فرمان روستای انجدان گویا در تقسیمات دوره صفویه جزو قم بوده است. به همین دلیل با توجه به نزدیکی این روستا به قم و کاشان، در وهله اول چنین به ذهن متبادر می‌شود که انجدان با توجه به نزدیکی به مراکز اصلی تشیع مانند قم و کاشان روستایی است که احتمالاً از همان ابتدا ساکنین آن مذهب شیعه اثنی‌عشری داشتند (اسماعیلی انجدانی، ۱۳۹۸/۰۸/۲۰). اما با مطالعه متون تاریخی شاهد حیات عقاید و مسلک‌های دیگر اسلام مانند غلات نقطویه و فرقه شیعه

اسماعیلیه در این منطقه هستیم. از آنجا که «صفویان حضور هیچ نوع رقیب مذهبی را در عرصه تاریخ ایران بر نمی‌تابیدند، از این جهت و به طور کلی عرصه بر رقبای مذهبی آنان خصوصاً امامان اسماعیلی تنگ شده بود؛ چرا که امامان اسماعیلی از یک سوی داعیه رهبری مذهبی داشتند و این در برابر اندیشه مرید و مرشدی صفویان قرار می‌گرفت و از سوی دیگر آنان فرقه‌ای شیعه محسوب می‌شدند و برای سیاست مذهبی صفویان بسیار خطرناک بودند. چون صفویان اساس حکومت خود را بر مذهب تشیع بنا کرده بودند، اسماعیلیان از این جهت نیز رقیبی مهم برای صفویان بودند. از این رو فشار بر امامان اسماعیلی بیشتر شد. این فشارها باعث شد ابتدا رهبران اسماعیلیه تقیه کنند (بیگی و گنجعلی، ۱۳۹۵: ۶۰-۵۹). سپس با در پیش گرفتن سیاست‌ها و راهکارهایی چون ایجاد پیوند و ازدواج‌های سیاسی و نزدیکی با خاندان سلطنتی، می‌خواستند از فشارها بر خود بکاهند، اما گویا این روش در دوره شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب زیاد مفید واقع نشده بود. زیرا در دوره شاه طهماسب با اینکه مراد فرزند ابوذری علی بود و ابوذری علی امام اسماعیلی (۹۰۲-۹۱۵ ق) با صابره خاتون دختر یا خواهر شاه طهماسب ازدواج کرده بود (دفتری، ۱۳۸۶: ۵۳۷-۵۳۵) مراد میرزا و پیروان او که مرکب از نقطویان و اسماعیلیان بودند (زیرا در آن زمان همزیستی بین اسماعیلیان با نقطویان در انجدان به وجود آمده بود) به صورت وحشتناکی سرکوب شدند و مراد میرزا پس از مدتی به قتل رسید. آثار باقی‌مانده از آن دوره، نشان دهنده قتل و غارت و آتش سوزی در این جریان است (معزی و معماری، ۱۳۹۴: ۹۵). این حملات باعث متفرق شدن نقطویان شد و پس از آن در صحنه سیاسی، کمتر نامی از نقطویان و ظهورشان در صحنه سیاسی هست. نقطویان به زودی عقایدشان منسوخ شد، اما در مقابل قاسم شاهیان با توجه به تدابیری که اندیشیدند و بار دیگر نیز تقیه کردند و با خاندان صفویه و مراکز سیاسی

شیعیان انجذانی مانند شیعیان محال قم از معافیت مالیاتی برخوردار شده‌اند (دفتری، ۱۳۸۶: ۵۳۹-۵۳۸). نکته‌ای که در اینجا وجود دارد آن است که این تسامح و مدارا، عمدتاً زمانی اتفاق افتاده است که هنوز اهل سنت در ایران قدرتمند بودند و امامان اسماعیلی به عنوان نیروی مؤثر شیعه می‌توانستند در برابر اهل سنت، در کنار صفویان باشند. اینگونه هر دو طرف صفویه و اسماعیلیه می‌توانستند از راهکارهایی چون مدارای دینی و مذهبی استفاده کنند و از امتیازاتی چون تخفیف مالیاتی برای اسماعیلیان و استفاده از امامان اسماعیلیه و پیروانشان به عنوان نیروی حمایتی در برابر اهل سنت در کنار صفویان، بهره‌مند گردند.

مورد دیگر سازش با نزاریان در بعد اقتصادی بود، زیرا پول‌های ارسالی توسط پیروان هندی بسیار با اهمیت بود و پول‌های ارسالی آن‌ها، امام نزاری را به قدرتی اقتصادی برای شاه تبدیل کرده بود. علاوه بر این، وسعت طرفداران اسماعیلیه در آن روستا و شهرهای اطراف آن می‌توانست به عنوان حامیان صفویان مفید واقع شود (معزی و معماری، ۱۳۹۴: ۹۵). زیرا در طول تاریخ فرقه اسماعیلیه نزاری به عنوان یکی از فرق شیعه در طول تاریخ اسلام دارای قدرت مذهبی، سیاسی و نظامی بودند و اغلب حاکمان زمان از وجود آنها واهمه داشتند. به همین دلیل شاه عباس نیز آگاهانه و برای حفظ قدرت سیاسی و مذهبی خود و جهت رفاه حال پیروان شیعه اسماعیلیه ساکن انجذان، که در واقع رقبای آنها بودند، به مانند تخفیف محال شیعه قم به آنها هم تخفیف داده است.

بر اساس مطالعات و گردآوری سنگ‌فرمان‌های دوره صفوی در ایران، تاکنون این نتیجه حاصل شد که یک نمونه سنگ‌فرمان به تاریخ ۹۷۹ هجری قمری موجود است که از جانب شاه طهماسب اول برای اهالی اسدآباد همدان صادر شده که مضمون آن تخفیف مالیات‌های چهارپا و بیوت‌النحل به دلیل شیعه بودن اهالی اسدآباد است و در مسجد جامع اسدآباد همدان بر دیوار نصب

روابط نزدیکی برقرار کردند، بلافاصله تجدید قوا کردند و با ایجاد روابط با مناطق خارج از مرز ایران، مانند هند ثروت بسیاری به دست آوردند (اسماعیلی انجذانی، ۱۳۹۸). در دوره‌های بعد نیز امامان اسماعیلی در جهت تحقق نقشه خود و بهبود روابط با صفویان ازدواج‌های سیاسی انجام دادند و نواده ابوذر علی، شاه خلیل (۹۵۷-۹۹۴ ق)^{۱۹} نیز مریم سلطان بیگم دختر شاه اسماعیل دوم را به عقد خود درآورد، همانطور که طهماسب دوم صفوی نیز با اقدام به ازدواج سیاسی با شرمین دختر امام قاسمعلی، به اسماعیلیه نزدیک شد (فرقانی، ۱۳۸۵: ۴۲۱). گویا در دوره شاه عباس اول در پی این ازدواج‌ها وضعیت سیاسی اسماعیلیان بهبود محسوسی یافت.

با اینکه شاه عباس یکم هم، مانند پیشینیان خود به سیاست تعقیب و آزار سنیان، اکثریت طریقه‌های صوفیانه و برخی از جنبش‌های تندرو شیعی همچون نقطویان ادامه داد، اما نسبت به اسماعیلیان نزاری با تسامح و گذشت رفتار می‌کرد و از این رو اسماعیلیان پس از آن مورد آزار و اذیت توسط صفویان قرار نگرفتند. در این میان امامان قاسم شاهی بعد از مراد میرزا، بار دیگر در انجذان ظاهر شدند و از آن‌جا بدون سر و صدا به رتق و فتق امور مربوط به پیروان خویش پرداختند. امامان دوره متأخر انجذان در حقیقت با صفویان روابط دوستانه داشتند. خلیل الله اول، جانشین مراد میرزا که سی و هفتمین امام محسوب و به نام صوفیانه ذوالفقار علی نیز خوانده می‌شد، با یکی از شاهزاده خانم‌های صفوی، احتمالاً خواهر شاه عباس اول ازدواج کرد و گواه بر این روابط نزدیک و صلح‌آمیز، همین کتیبه‌ای است که در انجذان وجود دارد و به فرمان شاه عباس اول خطاب به امیر خلیل‌الله انجذانی، امام قاسم شاهی آن زمان و اهالی آن روستا نوشته شده است و در این فرمان

^{۱۹} شاه خلیل الله داماد خاندان سلطنت بود و با یکی از دختران شاه محمد به نام شرف خاتون ازدواج کرده بود، عنوان مادری امامان بعدی را یافت (دهگان، ۱۳۸۶: ۳۶).

شده است (گلزاری، ۱۳۵۴: ۲۲۰) و مابقی سنگ‌فرمان‌های بخشش یا تخفیف مالیات شیعیان مربوط به دوره شاه عباس اول صفوی است. بنابراین، شاه عباس اول صفوی، اول کسی نیست که با این روش به ترویج و توسعه مذهب شیعه پرداخته است؛ اما عمده دعوت‌ها به این صورت در دوره وی انجام شده است.

شاه عباس یکم صفوی، در زمینه مذهب چه با ایرانیانی که هنوز در مذهب تسنن باقی بودند، و چه با سنی مذهبانی که پس از گرفتن ولایات جدید در حوزه سلطنتش در می‌آمدند، خوش‌رفتار نبود (فلسفی، ۱۳۵۳: ۳۶).

فرمان تاریخی که در مسجد جامع سمنان به سال ۱۰۳۹ هجری قمری یک سال پس از مرگ شاه عباس یکم، به دستور شاه صفی خطاب به اهالی سمنان صادر شده، به تبعیت از فرمان شاه عباس اول است. به نظر می‌رسد که در زمان سلطنت شاه عباس کبیر به مردم سمنان، به علت داشتن مذهب تشیع، از بابت مالیات نقدی پنج یک تخفیف داده بودند و همچنین دوازده یک ایام رمضان المبارک محال مذکوره نیز به تخفیف مقرر شد (حقیقت، ۱۳۶۲: ۲۷۶). فقط مردم سرخه در ۲۰ کیلومتری جنوب غربی سمنان از تخفیف مقرر برخوردار نبودند و آن هم به طوری که در متن فرمان ذکر شده است، به علت مذهب تسنن مردم آن قریه بوده است. اکنون تمام اهالی سرخه شیعه هستند.

بد نیست در اینجا به رفتار شاه عباس با جماعت سنیان سرخه و نمونه‌ای از رفتار شاه عباس با پیروان مذهب تسنن به نقل از جلال‌الدین محمد یزدی منجم باشی اشاره کنیم. او دربارهٔ وقایع ۱۰۰۸ هجری قمری می‌نویسد:

«...در اواخر ماه صفر این سال نزول اجلال به بلده سمنان واقع شد و میر مراد جلاوی را گرفتند و به جهت زیادتی و عدم اطاعت قانون، جماعت سنیان سرخه را گرفتند و گوش و بینی ملایان ایشان را به جهال

خوراندند و سیصد تومان هم به رسم جریمه از ایشان گرفتند.» (فلسفی، ۱۳۵۳: ۳۷؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۱۹۳).

در میان سنگ‌فرمان‌ها، سنگ‌فرمان تخفیف به شیعیان اهالی استرآباد نیز وجود دارد. با توجه به این که شیعیان استرآباد طی چند قرن پیش، از عصر صفوی به مذهب تشیع گرویده بودند و از همان قرون نخست هجری، سادات فراوانی در این شهر زندگی می‌کردند؛ در آستانه تأسیس دولت صفوی، تشکیلات سادات در این شهر بسیار عظیم و گسترده بود. حضور قاطع این شیعیان در استرآباد در قرن نهم هجری، سبب شد تا عالمان این شهر بلافاصله به حمایت علمی از جنبش جدید شیعی که صفویان علمدار آن بودند، بپردازند.

در مدت حکومت صفوی، استرآباد از شهرهای مهم علمی بود که عالمان و فاضلان بسیاری را در خود جای داده بود، همچنین از شهرهایی بود که در معرض تهاجم سنیان قرار داشت (جعفریان، ۱۳۷۹: ۲۸-۲۷).

نتیجه‌گیری

با توجه به متن کتیبه‌ها و مطابقت آنها با یکدیگر متوجه می‌شویم که در دوره شاه عباس یکم، مالیات‌ها هم به تناسب سیاست مملکت و اوضاع اجتماعی روز دچار تغییر و تبدیل شده‌اند و حتی اختیارات محصلان مالیاتی نیز تابع چنین فرمانی دچار تغییر و تحول شده است. زیرا، این کتیبه‌ها به منظور دستیابی به اهداف سیاسی و مذهبی بر روی سنگ حجاری و در مسجد جامع نصب شده است.

با اینکه اسلام دین مداراست و دین افراط و تفریط نیست، اما به نظر می‌رسد شاه عباس یکم در این مورد نیز سلیقه‌ای برخورد کرده و برای حفظ قدرت سیاسی خود در مورد فرق اسماعیلیه، علی‌رغم ناسازگاری با سایر فرق شیعه، از جمله نقطویان، از مدارای دینی استفاده کرده و نکته‌ای که به وضوح در کتیبه‌های دوره شاه

بسیار ویژه‌ای در نزد شیعیان دارد و به منظور ترویج عقاید شیعی و کسب مشروعیت مذهبی و سیاسی استفاده کرده و از نام‌های مبارک پیامبر، امیرالمؤمنین و چهارده معصوم جهت تقدس این امر بهره برده است.

در این مقاله ۱۱ سنگ‌فرمان مورد مطالعه قرار گرفت. تاریخ صدور فرمان‌ها از قدیمی‌ترین در مسجد میرعماد کاشان ۱۰۲۲ ه.ق، مسجد جامع دماوند ۱۰۲۴ ه.ق، مسجد جامع اردستان ۱۰۲۴ ه.ق، تویسرکان ۱۰۲۴ ه.ق، محله میدان استرآباد ۱۰۲۴ ه.ق، مسجد ملکان کرمان ۱۰۲۴ ه.ق، مسجد جامع نطنز ۱۰۲۴ ه.ق، مسجد جامع اسدآباد همدان ۱۰۲۶ ه.ق، مسجد انجدان ۱۰۳۶ ه.ق، فرمان تاریخی شاه‌صفی در مسجد جامع سمنان ۱۰۳۹ ه.ق، مسجد شاه اصفهان بی‌تاریخ نصب شده است. عمده فرمان‌ها مربوط به سال ۱۰۲۴ ه.ق است که شاه عباس مالیات یک ماهه رمضان را در همه مناطق شیعه نشین ایران بخشیده است.

با مطالعه متون و کتیبه‌های دوران صفوی چنین به نظر می‌رسد که ۹۹ درصد تخفیفات مالیات شیعیان مربوط به دوره شاه‌عباس یکم صفوی است و تنها یک سنگ‌فرمان با این مضمون در دوره شاه طهماسب اول به تاریخ ۹۷۹ هجری قمری برای شیعیان اسدآباد صادر شده و مابقی سنگ‌فرمان‌ها با این مضمون در دوره شاه عباس اول صفوی در گستره سرزمین ایران صادر شده است، زیرا از آنجا که گرایش به مذهب تشیع همواره فقط با ارباب و تهدید و زور امکان‌پذیر نبوده، به همین دلیل در اکثر مناطق که ساکنین آن شیعه اثنی‌عشری است؛ از ابزارهای گوناگونی مانند معافیت و تخفیف مالیاتی جهت تبلیغ و ترویج مذهب دوازده امامی رسمی استفاده نموده که به نوعی پرداخت پاداش برای تبعیت کنندگان و حامیان حکومت برای به اطاعت در آوردن (وادار کردن) گسترده سنیان مانند سرخه در سمنان و دیگر مناطق ایران است.

با توجه به تعداد کتیبه‌های موجود چنین به نظر

عباس یکم صفوی بیان شده، عدم مدارای دینی شاه عباس با اهل سنت است و تأکید شده که «اگر سنی در میان شیعیان بوده یا مردم محلی از محلات یا ساکنان آن جا سنی باشند تخفیفات آن داده نمی‌شود» عدم مدارای دینی شاه عباس با سنیان کار تازه‌ای نبود، زیرا آنان حتی در مورد قزلباشان که آن‌ها را به حکومت رسانده بودند نیز، شدت عمل، سخت‌گیری، خشونت و قتل اعمال شد (سیوری، ۱۳۸۵: ۷۵-۷۶؛ دفتری، ۱۳۸۶: ۵۳۶). «زیرا صفویان باور به مذهب رسمی را معادل وفاداری به دولت می‌دانستند و ریشه‌کنی عقاید مخالف را ضروری می‌دانستند» (سیوری، ۱۳۸۵: ۲۹). البته گاهی، شاه عباس نیز مانند شاهان دیگر صفوی، به نام مذهب تشیع حکومت می‌کرد و به کام منفعت و طریقت خویش عمل می‌نمود و افراد بسیاری را به نام مذهب قربانی قدرت خود می‌کرد. او گاه برای حفظ قدرت سیاسی به اسماعیلیان فرصت تبلیغ برای فرقه خود می‌داد و از طریق محتوای کتیبه‌ها چنین به نظر می‌رسد که رویه شاه عباس اول در مورد عدم تخفیف به سنیان، سرسختانه و نوعی تنبیه اهل سنت باشد.

در کتیبه از اشخاصی چون صادرکننده فرمان، شاه عباس اول صفوی، نام تعدادی از سادات و بزرگان سمنان بنام عبدالواسع و میرزا ابوطالب و میر محمدطاهر و آقا ملکی نام برده شده است. کاتبان، و حجازران سنگ‌فرمان‌ها و مناطقی که فرمان به منظور آنها صادر شده (شهرهای کاشان، تویسرکان، کرمان، استرآباد، اردستان، نطنز، دماوند (خوار و فیروزکوه)، اسدآباد همدان، انجدان، سمنان، اصفهان) و همچنین مناطقی که از تخفیف مالیات بی‌بهره هستند (سرخه) نام برده شده است. مردم سنی مذهب ساکن محله (محال)، یعنی محله‌ای که مسجد جامع اردستان در آن واقع شده، را از این بخشودگی مالیات‌ها محروم کرده است.

در کتیبه‌ها، شاه عباس یکم به عنوان شیعه امامیه صادر کننده فرمان، از مفاهیمی مانند امامت که جایگاه

منابع

اسلام‌پناه، محمدحسین (۱۳۹۲)، *کتیبه‌ها و سنگ نبشته‌های کرمان*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

اسماعیلی انجدانی، محسن (۱۳۹۸)، «بازخوانی کتابه‌های قبور رهبران اسماعیلیه در انجدان»، تهران، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، صص ۵۸۵-۵۲۵.

افشار، ایرج (۱۳۹۲)، «کاشان، آران و نطنز؛ سفری نوروزی در همصحبتی خاندان مهدوی (بهار ۱۳۵۷)»، نشریه بخارا، بهمن و اسفند، شماره ۹۸، صص ۳۶۱-۳۶۰.

انجدانی، آرمان (۱۳۹۸)، ذخایر ماندگار «متن سنگ نوشته فرمان معافیت مالیاتی شاه عباس صفوی به اهالی انجدان»، *روزنامه وقایع استان مرکزی*، یکشنبه ۱۵ اردیبهشت ۱۳۹۸، شماره ۱۰۷۷.

ایزدپناه، حمید (۱۳۷۶)، *آثار باستانی و تاریخی لرستان*، جلد ۲. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۴۸)، *سیاست و اقتصاد عصر صفوی*، تهران: صفی‌علیشاه.

بیات، عزیزالله (۱۳۵۷)، «حروفیان»، *بررسی‌های تاریخی*، آذر و دی، شماره ۵.

بیگی، محمدحسن و گنجعلی، جواد (۱۳۹۵)، «حیات امامان اسماعیلی در انجدان (شاخه قاسم شاهی)»، *فصلنامه پارسه*، شماره ۲۷، پاییز و زمستان، صص ۷۴-۵۱.

پازوکی‌طروودی، ناصر، (۱۳۸۱)، *آثار تاریخی دماوند (جغرافیای تاریخی و معرفی محوطه‌های باستانی و بناهای تاریخی- فرهنگی)*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

جعفریان، رسول (۱۳۷۹)، *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*، ج ۱، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

جلیلیان، قهرمان، (۱۳۹۲)، «نقش حکومت آل بویه در توسعه فرهنگ شیعی»، *پژوهش‌های علوم انسانی*، شماره ۲۱، بهار، صص ۱۳۲-۱۱۹.

حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۴۸)، «دو فرمان تاریخی از دوران صفویه در مسجد جامع سمنان»، *وحید*، شماره ۷۳، دی، صص ۷۳-۷۴.

دفتری، فرهاد (۱۳۸۶)، *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فروزان.

می‌رسد که با توجه به اینکه شاه عباس یکم مالیات یک ماهه رمضان تمام محال شیعه ایران را بخشیده، اما فقط تعداد محدودی از کتیبه‌ها با این مضمون وجود دارد و در همه شهرها شاهد وجود چنین کتیبه‌هایی نیستیم. این امر ممکن است به چند دلیل باشد: یکی اینکه هنوز تعداد پیروان اهل سنت نسبت به شیعیان بیشتر است و اکثریت اهالی بسیاری از شهرها را اهل تسنن یا فرق و مذاهب دیگر تشکیل می‌دهند و احتمال دیگر آنست که در برخی شهرها کتیبه‌ها نقش بر حجر شده و از بین رفته‌اند. البته احتمال دیگر آنست که در تعدادی از شهرها، از حک آن بر سنگ کوتاهی کرده‌اند که صورت اول به نظر محتمل‌تر است.

در تعدادی از سنگ‌فرمان‌ها مانند سنگ‌فرمان اسد آباد همدان، شاه عباس با استفاده از عبارت ابوالمظفر شاه عباس الحسینی الصفوی و در سنگ‌فرمان استرآباد «هو شاه عباس الحسینی» برای تأکید بر ارتباط میان حاکمان صفوی و خاندان نبوت این پسوندها را در انتهای نام خود آورده است تا با کاربرد این القاب بر حقانیت و مشروعیت حکومت شاهان صفوی تأکید کند (شایسته‌فر و گلمغانی زاده اصل، ۱۳۸۱: ۸۶).

کتیبه شهرهای نطنز، اردستان و دماوند که در سال ۱۰۲۴ هجری قمری از جانب شاه عباس اول صفوی در تخفیف مالیات شیعیان صادر شده، تقریباً دارای محتوا و مضامین مشابهی است و گاه در قسمت خاتمه دعا، کمی جملات و عبارات دارای تغییر است.

در اکثر فرمان‌ها، تأکید بر جایگاه محل نصب کتیبه‌ها و جنس آن (بر سنگ حک کنند) مانند سر در، دالان ورودی، ایوان‌های اصلی و میادین شهر که بیشتر در معرض دید عموم قرار داشتند، وجود دارد.

فرمان کتیبه شهر سمنان از این جهت در شمار سنگ‌فرمان‌های صادر شده شاه عباس اول به شمار آمد که به تبعیت از فرمان شاه عباس کبیر صادر شده است.

او، جلد ۳، تهران: دانشگاه تهران.

گلزاری، مسعود (۱۳۵۴)، «بررسی و معرفی چند سنگ‌نبشته در اسدآباد همدان»، نشریه بررسی‌های تاریخی، شماره ۵، آذر و دی، صص ۲۳۰-۲۱۷.

مخلصی، محمدعلی (۱۳۵۶)، آثار تاریخی سمنان، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

معزی، مریم و معماری، رزا (۱۳۹۴)، «اسکلت‌های سوخته انجدان»، جستارهای تاریخی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، پاییز و زمستان، شماره ۲، صص ۹۵-۹۸، معطوفی، اسدالله (۱۳۹۲)، مسجد جامع استرآباد (گرگان)، گرگان: مقسم.

منجم یزدی، جلال‌الدین محمد (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال (شامل وقایع دربار شاه عباس صفوی)، به کوشش سیف‌الله وحیدنیا، تهران: انتشارات وحید.

میرمحمد صادق، سعید (۱۴۰۰)، تاریخ صفویه به روایت سنگ‌نبشته‌ها، تهران: انتشارات سخن.

نراقی، حسن (۱۳۴۸)، آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، تهران: انجمن آثار ملی.

نصرتی، مسعود (۱۳۹۳/۹/۱۵)، «دماوندنامه، مسجد جامع عتیق دماوند»، قابل دسترسی در: <http://damavandnameh.ir/showT.aspx?Lang=F&ID=۷۳۵F۵D۴۰۵۱۵E۴۹۷۲۵۸۵B>

هنرفر، لطف‌الله (۱۳۴۴)، گنجینه آثار تاریخی اصفهان (آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان)، اصفهان: چاپخانه امامی.

هنرفر، لطف‌الله (فروردین ۱۳۴۴)، «اسناد تاریخی: یک فرمان تاریخی از شاه‌عباس کبیر در مسجد شاه اصفهان»، نشریه وحید، شماره ۱۶، صص ۴۳-۴۱.

دهگان، ابراهیم (۱۳۸۶)، تاریخ اراک، از دوره باستان تا آغاز دوره صفوی، با همکاری ابوتراب هدایی، اراک: انتشارات زرین و سیمین.

سادات‌بیدگلی، محبوبه (۱۳۷۸)، «سنگ‌نبشته‌های شاه عباس اول صفوی در مسجدشاه اصفهان»، میرعماد کاشان، جامع اردستان و دماوند، گنجینه اسناد شماره ۷۲.

ستوده، منوچهر (۱۳۷۵)، از آستارا تا استرآباد، جلد ۵، بخش اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

سقای، سارا و بهروزی‌پور، حسین (۱۳۹۶)، «نقش کتیبه‌نگاری در ترویج اندیشه‌های مذهبی و مشروعیت حاکمان صفوی (مطالعه موردی بناهای اصفهان، اردبیل و مشهد)»، نشریه شیعه‌شناسی، شماره ۵۸، صص ۲۲۸-۱۱۵.

سیوری، راجر (۱۳۸۵)، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیز، تهران: نشر مرکز.

شاهمردادی، سید مسعود (تابستان ۱۳۹۷)، «اسماعیلیه نزاری محمدشاهی و قاسم شاهی ایران در دوره صفویه»، نشریه تاریخ اسلام، شماره ۷۴، از صص ۲۴۱-۲۸۰.

شایسته فر، مهناز و گلمغانی‌زاده اصل، ملکه (۱۳۸۱)، «تزیینات کتیبه‌ای نمای بیرونی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، مجله علمی - پژوهشی علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، شماره ۳۷، صص ۱۰۳-۸۳.

فرقانی، محمد فاروق (۱۳۸۵)، تاریخ اسماعیلیان قهستان، تهران: نشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

فلسفی، نصرالله (۱۳۴۷)، زندگانی شاه عباس اول، مجلد دوم، خصوصیات جسمی، روحی و اخلاقی و ذوقی او، تهران: دانشگاه تهران.

فلسفی، نصرالله (۱۳۵۳)، زندگانی شاه عباس اول دینداری، سیاست مذهبی، سیاست داخلی عدالت، داری و املاک